

АЗƏРИ ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəггалəлэр мəчмуəси)

Үчүнчү бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналына əlavə

Баки — 1968

1954-чү илдэн нэшр едилир

АЗЭРИ ДИЛИ ВЭ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмүәси)

Үчүнчү (59-чу) бурахылыш

4492

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

БАКЫ—1968

M. ...
Azərbaycan
Kitabxanası

М У Н Д Э Р И Ч А Т

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗЭРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. Абдуллаев — Шакирдләрнн шифаһи нитг мэдәни- јәтини инкишаф етдирәк	3
Р. Әсәдов — Грамматиканын тәдрисиндә мәнтиги ан- лајышлардан истифадә етмәк һаггында	17
Н. Күнәшли — Азәри дили дәрсләринин мүхтәлиф мәр- һәләләриндә шакирдләрнн фәаллашдырылмасы	31
К. Микајылов — Ахшам мәктәбләриндә шакирдләрнн азәри дили дәрсләриндә фәаллашдырылмасы јоллары	39
С. Рзаев — Јердәјишмә фе'лләри	50

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ

Әдәбијатдан факултәтив курс програмы	56
Д. һачыев — Г. Чавидин «Хәјјам» пјеси һаггында	63
Ш. Сәфәров — VIII—X синифләрин әдәбијат дәрслә- риндә шакирдләрнн сijasи-мәфкурәви тәрбијәси һаггында	74
С. Шүкүров, Ш. Јусифли — Ј. Вәзир Чәмәнзәмнлинин јарадычылығында фанатизмин ифшасы	84
Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб	91
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик	102

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗЭРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҲИ НИТГ МӘДӘНИЈӘТИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРӘК

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ

1. Нитгин нормативлији проблеми

Әдәби нитг нормалары мәсәләси, илк бахышда көрүндүјү кими, о гәдәр дә асан дејилдир; әксинә о, чох мүрәккәб вә чәтин бир ишдир.

Бә'зән биз, елә дилчи, педагог вә јазычылара раст кәлирик ки, онлар лүгәтләрдә мүәјјәнләшдирилмиш дил нормалары мәсәләсинә вә үмумијјәтлә әдәби дил үчүн тамамилә мөһкәм гәјдалар гәјмаг имканына шүбһә илә јанашырлар.

Биз, дил тарихимизә диггәт етсәк орада да бир-биринә зидд олан ики мејлин вә мүнәсибәтин олдуғуну көрәчәјик. Бир тәрәфдән, чәмијјәтин тарихи вә мэдәнијјәтин инкишафы илә сых сурәтдә бағлы олан дилин арасы кәсилмәдән дејиш-дијини, нитгдә бир чох сөз вә ифадә тәрзләринин (ибарәләрин) әмәлә кәлдијини, бунларын бир мүддәт јашајыб сонра да өлүб арадан чыхмасыны көрүрүк; о бири тәрәфдән исә, техника, елм, инчәсәнәт вә дәвләт гануинверичилијинин мејдана кәлмәси вә инкишафы илә әлагәдар олараг, мүәјјән дөврдә инсанын фикир вә һиссләрини даһа дәгиг, там вә ајдын ифадә едә билән, чәмијјәт үчүн ән әлверишли сөз вә сөз-бирләшмәләрини сечиб мүәјјәнләшдирмәк, бунлары мөһкәм-ләндириб нормалашдырмаг вә һамы үчүн мәчбури шәклә салмаг тәләбинин ортаја чыхдығыны көрүрүк. Бәјәнилмиш јени нормалар һамы тәрәфиндән гәбул олунур; бу нормаларын бир һиссәси көһнәлмәјә башлајыр; көһнә нормаларын тәрәфдарлары бунлары һәр вәчһлә мүдафиә едирләр, елм вә әдәбијат саһәсинин хадимләри исә «көһнәпәрәстләрлә» мүбаризәјә башлајыр вә јени тәклифләр ирәли сүрүрләр.

XIX эсрин сонлары вә XX эсрин эввәлләриндә тәхминән белә олмушду. Бу заман азәри зијалылары, алим вә јазычылары (Нәсән бәј Мәликов Зәрдаби, Нәриман Нәриманов, Фиридун бәј Көчәрли, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Әбдүррәһим бәј һагвердијев вә башгалары) әдәби дили үмумхалг дили әсасында гурмағы зәрури һесаб едирдиләр. Онлар гәлиз әрәб, фарс, јахуд османлы сөз вә ибарәләринин дилимиздә көк салмыш галыглары вә көһнә әдәби дил нормаларына гаршы чыхараг, азәри дилинин сафлығы, садәлији вә хәлгилији угрунда чәсарәтлә вә јорулмадан мүбаризә апарырдылар.

Бу мәсәләнин һәллиндә, шифаһи нитг тә'лиминә даир мүәллимин гаршысына бир сыра суаллар чыха биләр: 1) Мәктәбдә әдәби дилин нормалары мәсәләсини нечә һәлл етмәли? 2) Бу мәсәлә илә әлағәдар олараг, шакирдләрин сөз јарадычылығы ишинә нечә јанашмалы? 3) Мүәллим, шифаһи нитг тә'лими мәсәләсини һәлл едәркән, һансы үмуми принципләри рәһбәр тутмалыдыр?

Һәмин мәсәләдә тәхминән белә бир мүддәадан чыхыш етмәк лазымдыр: әдәби дилин нормаларына јијәләнмәк, нитг мәдәнијјәтинин әсасыны тәшкил едир. Мүәллим, мүасир дилчилик елмимизин тәләбләринә вә мүкәммәл лүғәтләримиздә верилмиш мә'луматлара әсасланараг, јетишмәкдә олан нәсли планлы сурәтдә әдәби дилимизин нормалары илә таныш етәлидир.

Шифаһи нитгә верилән тәләбләр. Чыхыш үчүн материал сечмәк вә онун һиссәләри арасында мәнтиги әлағәләр јаратмаг, нитгә һазырлашмағын биринчи зәрури чәһәтидир; икинчи зәрури чәһәт исә данышанын фикирләрини мәнтиги ардычыллыгла нитгә чевирмәк үчүн, онлары чанлы вә тә'сирли сөзләрлә ифадә етмәји бачармагдыр.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти тәрбијәсиндә әсас вәзифә — әдәби дилин нормаларына јијәләнмәкдир. Шифаһи нитги дүзкүн тәшкил етмәнин илк шәрти—әдәби дили билмәк вә ондан истифадә етмәкдир.

Әдәби чәһәтдән дүзкүн нитгә нечә јијәләнмәли? Ону шакирдләрә нә чүр тә'лим етмәли?

Әдәби чәһәтдән дүзкүн нитгә чох вахт һәр адам өз шәхси јолу илә јијәләнир; лакин, габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәләринә әсасланараг, нитгин лексик, морфоложи, синтактик, үслуби вә орфоеник чәһәтинә даир бир сыра үмуми мәсләһәтләр ирәли сүрмәк олар.

Бурада, һәр шәјдән эввәл, дилин дүзлүјү вә тәмизлијинә диггәт етмәк лазымдыр; буна көрә дә һаһымыз өз нитгимизи әдәби дилин нормаларына зидд олан сөзләрдән хилас етмәјә чалышмалыјыг. Бура, ушаглыгдан мәннимсәнилиб дилдә көк салмыш вә бир нөв адәт шәклинә дүшмүш бир чох сөзләр дахилдир. Онлары, инсан јаша долдугда, чох чәтинликлә дәјишмәк вә ја ислаһ етмәк олур ки, бунларын да мүәјјән һиссәси диалект (шивә) тә'сири илә дилә кечмиш сөзләрдир: бажы, гәрдеш, чијим, атон, нөш, кедајиш вә с. Бура ејни заманда харичи мәншә'ли сөзләрин тәһриф олунмуш шәкли дә дахилдир: **лабораторија** эвәзинә **лабалаторија**, **троллејбус** эвәзинә **трелбус**, **велосипед** эвәзинә **велсобет**, **трамвај** эвәзинә **транвај**, **телевизор** эвәзинә **телвизер** вә с.

Нитгдә өзүнә көк салмыш бу чүр дүзкүн ишләдилмәјән сөзләрдән хилас олмаг лазымдыр. Бүтүн бунлар динләјичиләрдә хошакәлмәз бир тәәссүрат јарадыр, нәтичәдә онлар һәмин натиғә, кифајәт гәдәр јүксәк мәдәнијјәти олмајан бир адам кими бахырлар.

Һәр сөздә мүәјјән бир һеча, сәсин учалығына көрә башгаларындан фәргләнир; буна **вургулу һеча** дејилир. Шифаһи нитгдә бу чүр һечалары ешитмәк чох әһәмијјәтли олдуғундан, белә вургуларда сәһвә јол верилмәмәлидир.

Шифаһи нитг үчүн бөјүк нөгсан һесаб едилән түфејли сөзләрин ишләдилмәсинә гаршы да чидди мүбаризә апарылмалыдыр. Мәсәлән, данышыг заманы ее..., мм..., шәј, зад, билирсән, баша дүшүрсәнми, нечә дејәрләр, демәли ки, бахыб көрүрүк ки, вә с.

Нитгдә белә сөзләрин ишләдилмәсинин сәбәби, чох вахт натиғин бирдән-бирә лазым олан сөзү тапыб ишләдә билмәмәсиндән ортаја чыхыр; бу заман онун нитгиндә хошакәлмәз, дарыхдырычы бир фәсилә әмәлә кәлир вә о да һәмин: демәк ки, нечә дејәрләр кими түфејли сөзләри ишләтмәјә башлајыр. Нитгләриндә белә нөгсан олан адамлар, арамла, јаваш-јаваш данышмаға вә өзләрини һәмишә нәзарәт алтында сахламаға сә'ј етмәли вә түфејли сөзләрин ишләдилмәсинә јол вермәмәлидирләр.

Әдәби дилин горхулу дүшмәнләриндән бири **варваризм** (јә'ни, лүзумсуз олараг әчнәби сөзләри дилә долдуруб ону гәлиزلәшдирмәк вә анлашылмаз бир һала салмаг), о бири исә **вулгаризм** (јә'ни, кобуд сөз вә ифадәләрдән), јахуд жаргонлардан нитгдә истифадә етмәкдир.

Вулгаризм вэ жаргонизмин эдэби диллэ һеч бир элагэси олмадығындан, бунларла мүбаризэ апармаг лазымдыр. Натиг өз чыхышларында бунлардан гәти олагаг истифадэ етмәмәлидир. Бә'зән жаргон сөзләрин һөвәскарлары олан натигләр јазычыларын сәләһијјәтинә истинад едиб дејирләр: «әдибләр вэ шаирләр өз әсәрләриндә вулгаризмдән истифадэ етдикләри һалда бәс биз нә үчүн етмәјәк».

Бурада ики мәфһуму: «әдәбијјат дили» илә «әдәби дил» мәфһуму арасындакы фәрги дәгигләшдирмәк лазымдыр. Һәјат мүрәккәб вэ чоһнөвлү олдуғу кими, әдәбијјатын дили дә мүхтәлиф нөвлүдүр. Јазычы, һәјатымызда олан бә'зи нөгсан мәһәтләри, гара ләкәләри реал бир сурәтдә тәсвир етмәк мәгсәди илә чоһ вахт мүәјјән типин дилиндә, үслубунда вэ нитгиндәки кобудлуғу кәстәрмәклә о адамын портретини чәкмәли олур.

Әдәби дил исә, үмумхалг данышыг дилиндән инсани үнсијјәтләр үчүн, елм вэ инчәсәнәтин инкишафы үчүн ән чоһ имканлар јарадан бүтүн гијмәтли, дәгиг сөз вэ ифадәләри сечиб ајырыр. Белә бир дилдә (әдәби дилдә) вулгаризмләрә вэ жаргона јер ола билмәз.

Шифаһи дил чанлы вэ ифадәли олмалыдыр. Буна көрә дә белә бир дил үчүн өлү вэ тә'сирсиз сөзләр, јекнәсәг чүмләләр, зијанлы вэ горхулудур.

Шакирдләрин дилиндә, сон заманлар, өзләринә мәхсус мәктәб шаблонлары әмәлә кәлмишдир. Елә терминләр (истиһаллар) вардыр ки, онлар өз-өзлүјүндә һәм елм үчүн, һәм дә мәктәб иши үчүн чоһ гијмәтли вэ кәрәклидир. Лакин шакирдләрин чавабларында, инша јазыларда тез-тез раст кәлдијимиз елә терминләр дә вардыр ки, онлар өз илкин конкрет мәһаларыны итирмиш вэ бир нөв сүртүлмүш пула дөнмүшдүр. Мәсәлән, «Образ» сөзүнү алаг:—бу сөз әдәбијјатшүнаслыгда әсас мәфһумлардан биридир, бунсуз инчәсәнәтә даир һеч бир тәдгигат иши апармаг мүмкүн олмаз. Лакин ушаглар: «Биз бу күн Севил образыны данышдыг, сабаһа да бизә Балаш образыны вердиләр»—дедиклә, јахуд инша јазаркән: «Алмаз образынын формалашмасына Совет тәрбијәси бөјүк тә'сир кәстәрмишдир» — дедикдә ајдын олур ки, онлар образ сөзүнү характер (вэ ја характеристика) сөзү илә гарышдырырлар, беләликлә «образ» термини онлар үчүн артыг елмилијини вэ әдәбијјатшүнаслыг мәзмунуну итирмиш олур.

Нитги зәнкинләшдирмәк вэ онун ајдынлығыны, дәгиглик вэ ифадәлијини күчләндирмәк синонимләри (јә'ни, мә'нача

јахын сөзләри) сечиб ишләтмәјин чоһ бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирд вэ јашлы адамларын белә синонимләрдән нитгдә истифадә етмәләри үчүн кениш имканлары вардыр. Мәсәлән, шакирд әдәби әсәри өјрәниркән, ичтимаи шәраити ајдынлашдырмаг мәгсәди илә она ашағыда верилмиш синонимләрдән бирини сечмәк лазымдыр: **дөвр, эпоха, әср, вахт, заман.** Бә'зән, шакирдләр ашағыдакы сөзләри јериндә ишләтмәкдә чәтинлик чәкир вэ нечә сөјләмәк лазым кәлдијини билмирләр; **кечмиш, олмуш, баш вермиш** вэ ја **әмәлә кәлмиш.** Јазычынын јарадычылығында олан ичтимаи вэ әдәби әһәмијјәти гијмәтләндирәркән, шакирдләр јенә дә синонимләрдән бирини сечмәли олурлар: **бөјүк, нәһәнк, эзәмәтли, мисилсиз, јекә.**

Фикри дәгиг ифадә етмәк тәләби, гыса вэ јығчам данышмаг мәсәләси илә сых элагәлидир. А. П. Чехов «Гысалыг истәдадын бачысыдыр» демишдир. О, тә'кидлә тәләб едирди ки, һәр јазан адам тәкчә јазмағы дејил, ејни заманда артыг шејләри позмағы да бачармалыдыр. Чехов бәдни нитг усталығыны һејкәлтарашылыгга мүгајисә едирди. О, бу хүсусда Ј. М. Шавроваја јаздыгы мәктубда белә гејд едирди: «Сизин һејкәлләринизин бә'зи јерләри батыг, чыхыг көрүнүр... Сиз артыг шејләри гашыјыб атмаг истәмирсиниз вэ ја тәнбәллик едирсиниз. Мәрмәрдән инсан сифәти дүзәлтмәк о демәкдир ки, орадан үзә (сифәтә) охшамајан **бүтүн шејләри** гашыјыб атмаг лазымдыр»¹.

А. П. Чеховун бу сөзләрини тамамилә бәдни әдәбијјатын дилинә гыса, јығчам данышмаға да аид етмәк олар. Јығчамлыг һаггында олан бу тәләб шифаһи нитги, натиглик мәһарәтинә нә дәрәчәдә тәтбиг олуна биләр?

Шүбһәсиз, шифаһи нитг узунчулуғу (чүмләпәрдазлыгы), сөзчүлүјү севмир. Әкәр динләјичиләр натиг һаггында: «Онуң чыхышында» су «чоһ иди» десәләр бу, бөјүк нөгсан сајылмалыдыр. Натиг гыса вэ јығчам данышмағы бачармалыдыр, аталар «кәндирин узуну, сөзүн гысасы» демишләр. Лакин бу һеч дә «нитг узун ола билмәз» демәк дејилдир. Нитг үчүн ајрылмыш вахт онун вәзифәләриндән вэ мәзмунундан асылыдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, нитгдә һәр бир фикир мүмкүн дәрәчәдә даһа ајдын, дәгиг вэ јығчам, ејни заманда вахта гәнаәт етмәклә ифадә олунмалыдыр.

Бурада шифаһи нитглә јазылы нитг арасындакы бөјүк фәрги хатырламаг лазымдыр. Јазылы нитг чоһ надир һаллар-

¹ А. П. Чехов, Собр. соч. в 12-ти томах, т. 12. м., Госполиздат, 1957, стр. 170—171.

да тәкрар тәләб едир, охучу мүэјјән фикри јахшы баша дүш-мәдикдә, икинчи дәфә мәтнә мүрачиәт едир. Лакин шифаһи нитгдә бә'зи мәсәләләри тәкрар етмәк вә ја дөјиләнләри дин-ләјичијә даһа јахшы дәрк етдирмәк үчүн, чүмләннин гурулушу-ну дөјишиб јенидән сөјләмәк лазым кәлир. Белә һалларда натиг динләјичиләрә чох заман мүһүм бир мәсәләни мәним-сәтмәк истәдикдә мүрачиәт етмәли олур.

Шифаһи нитгин нормативлији јалныз ајры-ајры сөзләрин сечилмәси илә битмир, бурада сөзләрин садә вә мүрәккәб чүм-ләләрдә бирләширилмәси үчүн дә мүэјјән нормалары көз-ләмәк лазымдыр. Бу исә артыг нитгин синтактик чәһәтидир ки, биздә бу мәсәлә һәләлик чох аз өјрәнилмишир. Бурада ша-кирдләр вә һәтта, бә'зән јашлылар да мүэјјән чәтинликләрлә гаршылашырлар. Биз чох вахт натигликдә тәчрүбәси аз олан адамлардан тәхминән белә сөзләр ешидирик: «Мән бүтүн сөз-ләри билирәм, лакин ајдын, анлашыгы вә көзәл чүмләләр гурмаг үчүн һәммин сөзләри бир-биринә бағламагда чәтинлик чәкирәм».

Шүбһәсиздир ки, синтактик чәһәтдән шифаһи нитг јазылы нитгдән фәргләнир; бу фәрг, һәр шејдән әввәл, өзүнү шифаһи нитгдә тәләффүз олунан чанлы сөзләрин һөкмән, һәм интона-сија, һәм дә мүэјјән дәрәчәдә мимика вә жест тәләб етмәсин-дә көстәрир.

Әлбәттә, шифаһи нитгин синтаксис әсасында, грамматика елми тәрәфиндән ајдынлашдырылыб формалашдырылмыш үмуми ганунаујғунлуғлары вардыр ки, белә синтактик норма-лары позмаг олмаз. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, шифа-һи нитгдә истифадә олунан садә вә ја мүрәккәб чүмләләрин (конструксијасына көрә) һәммин ганунаујғунлуғлардан, мүэј-јән дәрәчәдә узаглашмасы һалларына да тез-тез раст кәлмәк олур.

Шифаһи нитг синтаксисинин өзүнә хас олан чәһәтләри, јалныз онун интонасијасында вә јахуд ифадәлилийин башга васитәләрини өзүндә топламасында дөјил, шифаһи нитгин синтактик хүсусијәти, һәм дә онун гаршыда гојдуғу вәзифә-ләрдән, ејни заманда динләјичиләрин тәркибиндән вә сәвиј-јәсиндән дә чох асылдыр.

Сиз, бир алимин нитги илә мәктәб мүәллими, јахуд тәш-вигатчы вә тәблигатчынын нитгини (һәр бирини өз аудитори-јаларында динләмәк шәрти илә) мүгајисә един. Бу, һәм сөз-ләрин сечилмәси, һәм дә синтактик конструксијасына көрә нитгин мүхтәлиф формасы олачагдыр.

Тәшвигатчы вә мәктәб мүәллими нитгләрини мүмкүн дәрә-чәдә өз динләјичиләринин сәвијјәсинә даһа ујғун шәкилдә гурмалыдыр. Лакин буна бахмајараг онлар, мүрәккәб чүм-лә, фе'ли бағлама вә ја фе'ли сифәт кими нитг конструксија-ларындан тамамилә әл чәкә билмәјәчәкләр. Күтләви митинг-дә чыхыш едән тәшвигатчы гыса чүмләләр, мүбариз шүарлар вә чағырышларла данышмағы даһа үстүн тутур, онун нитгин-дә мүтләг суал вә нида чүмләләри, јахуд инверсија (јә'ни, чанлы сөзүн тә'сирини, онун еффеktivлијини күчләндирә би-лән, дилә ифадәлик кәтирән васитәләр) өзүнә кениш јер ту-тур.

Шифаһи нитгә верилән сон тәләб, онун тәләффүз чәһәтинә аиддир. Сизин сөјләмәк истәдијиниз шејләр нә гәдәр мәзмун-лу олса да, сиз нә гәдәр дәгиг, парлаг сөзләрә вә ифадәләрә јијәләнмиш олсаныз да бүтүн бунлар һәлә «нитг» дөјилдир. Нитгин варлығы үчүн сизин сөзләриниз динләјичиләр гаршы-сында сәсләнмәлидир, сиз дүшүндүкләринизи тәләффүз етмә-лисиниз, сәсиниз васитәси илә, интонасијаларла ону динләји-чијә чатдырмалысыныз.

Нитгин мәзмуну илә ону тәләффүз етмәк васитәләри ара-сында там ујғунлуғ олмалыдыр. Һәр шејдән әввәл, натигдән јахшы диксија (тәләффүзүн ајдынлығы) тәләб олунур. Натиг учадан данышмалыдыр ки, онун сәси аудиторијанын арха сы-раларына кедиб чата билсин. Лакин бу учадан данышмаг гышгырыға чеврилмәмәлидир. Һәмишә ајдын сәслә данышмаг лазымдыр ки, һәр бир сөз, сәс динләјичиләрә чата билсин. Бурада хүсусән, чүмләннин сонундакы сөзүн тәләффүзүнә диг-гәт едилмәлидир.

Натиг нә гәдәр чанлы, тә'сирли вә гүввәтли данышса, дин-ләјичиләр она бир о гәдәр мараг вә инамла гулаг асар вә де-дикләринин дүзкүнлүјүнә әмин оларлар.

Шифаһи чыхышда диксија илә бәрәбәр темпин (сүр'әтин) дә мүһүм ролу вардыр. Натиг нә чох сүр'әтлә нә дә һәддиндән артыг јаваш данышмамалыдыр. Бунун үчүн о, габагча өз чы-хышыны вахта көрә планлашдырмалы вә буну мөһкәм көз-ләмәлидир. Әкәр нитг узаныр вә динләјичиләри јорурса, дәр-һал ону ихтисар етмәк лазымдыр.

Интонасија да нитгин ән мүһүм чәһәтләриндән биридир. Интонасија — данышыгда сөзүн чаныдыр. Онун ики әсас нө-вү вардыр: 1) мәнтиги интонасија, 2) емоснонал-экспрессив интонасија. Мәнтиги интонасијада натиг сәсини учалтмагла

(бә'зән дә сәси алчалтмагла) хусуси мә'на әһәмијјәти олан сөз вә ифадәләри гејд едир, ајырыр. Бу мәгсәдлә о, паузалардан (фасиләдән) истифадә едир. Паузалар башга мәнтиги вәзифәләр дә ифа едирләр. Мәсәлән: онлар динләјичиләрә нитгин гурулушуну, онун ајры-ајры һиссәләри арасындакы әләғәни дәрк етмәјә көмәк едир. Экспрессив интонасија исә нитгин дахили һиссәләрини, һаггында данышдығы инсанлара, һадисәләрә олан мүнәсибәтини билдирир. Белә интонасијадан бир шәртлә — чыхыш тәбии вә сәмими олдурда, натиғ өз һәгги дүјүғуларыны ифадә етдикдә истифадә олуна биләр. Әкә һалда белә бир нитг өз сахталығы илә динләјичиләрдә нифрәт, икраһ һисси јарадар.

Натиғ динләјичиләрә јалныз өз чыхышындакы экспрессивликлә дејил, ејни заманда мүүјјән жест вә мимикалар вәситәси илә дә тә'сир көстәрир. Нитгин «харичи чәһәти» адланан бу жест вә мимикаларын тә'лими шүбһәсиз, театр мәктәбинин вәзифәсинә дахилдир. Бүтүн бунлара бахмајарағ натиғ билмәлидир ки:

1) Жест нитги чанландырмасына бахмајарағ, ондан еһтијатла истифадә етмәк лазымдыр. Ифадәли жест (јә'ни, әлләри јухары галдырмағ, јумруғу дүјүмләмәк, кәскин вә сүр'әтли һәрәкәтләрә јол вермәк вә с.) нитгдә ирәли сүрүлән фикирләрә, сөјләнилән чүмлә вә ја ајры-ајры сөзләрә ујғун олмалыдыр. Унутмамалыдыр ки, жест нитгин тону илә һәрәкәт етдикдә, нитгин күчүнү бирә ики дәфә артыра биләр. Һәддиндән артығ едилән јекнәсәғ һәрәкәтләр, динләјичиләри тәнкә кәтирәр вә әсәбиләшдирәр.

2) Натиғ данышаркән аудиторјада тез-тез о јан-бу јана кет-кәл етмәмәли, ејни типли һәрәкәтләрә јол вермәмәлидир (мәсәлән, мүһазирә охујаркән узун мүддәт ајағларыны бир-биринин үзәринә ашырыб отурмамалыдыр).

3) Натиғ динләјичиләри нәзәрдән гачырмамалы, онларын диггәтини өзүнә чәлб етмәјә чалышмалыдыр. О, мүһазирә заманы нәзәрини һәмишә бир тәрәфә вә ја мүүјјән бир груп динләјичијә чевирмәмәлидир.

Фәрди нитгин үслубу һаггында. Бизим һәр биримизин тәбиәтиндән, габилијјәт, үмуми инкишаф вә тәһсил дәрәчәмиздән асылы оларағ, өзүмүзә мәхсус олан ајрыча нитг үслубу муз вардыр. Нә гәдәр инсан варса, бир о гәдәр дә нитг үслубу вардыр. Буна көрә дә вахты илә (1924-чү илдә) мәшһур шаир

вә мүәллимләримиз олан Һүсәјн Чавид вә Абдулла Шаиг орта мәктәб үчүн нәшр етдикләри «Гәванди-әдәбијјә» дәрслијиндә јазмышдылар: «Бәјан ејни илә инсандыр, һәр шәхсин өзүнә мәхсус үслубу вә фикрини бәјан етмә тәрзи вардыр». Бу доғрудан да беләдир.

Лакин, бүтүн һәјати һадисәләрдә олдурғу кими, шифаһи нитгдә дә һәр бир хусусидә үмуми, конкретдә исә типик һадисә өз әксини тапыр. Елә адамлар вар ки, онларда шифаһи нитгин ајры-ајры чәһәтләри: мүһакимәләрин мәнтигилији вә ја емоционаллығ, образлылығ, аһәнкдарлығ вә с. кими хусусијјәтләр өзүнү мүстәсна дәрәчәдә парлағ вә гүввәтли көстәрир. Бу, нитгин рәнкарәнклијини, натиғлијин типик үслубларыны даһа әјани вә ајдын тәсәввүр етмәк вә онларын хусусијјәтләрини тә'јин етмәк үчүн бизә имкан верир.

Натиғләри типләринә көрә, ики әсас нөвә ајырмағ олар: биринчиләр, өз нитгләриндә олан гүввәт, ајдынлығ вә фикир дәринлији, мәнтиги ардычыллыгла сүбүт етмәји вә инандырмағы бачармалары илә; икинчиләр исә нитгләринин емоционаллығы вә образлылығы илә фәргләнирләр.

Биринчи тип, натиғлијин ән чох јајылмыш нөвүдүр. Биз белә нитгләри: дөвләт идарәләринин трибуналарында, профессорларын кафедраларында, истәһсалат мүшавирәләри вә ја мәктәбдәки дәрсләрдә ешидирик.

Биз тәкмилләшмиш натиғлик нүмунәләринә ән чох В. И. Ленинин чыхышларында раст кәлирик.

«Ленин чох чошғун сурәтдә вә инамла данышырды. Мән һисс едирдим ки, онун һәр бир сөзү гәлбинин дәринликләриндән кәлир, онун үзүнүн ифадәси буну тәсдиг едирди. Бә'зән әлинин чәлд һәрәкәти фикрини хусуси илә гејд едирди. Ленин ән мүһүм сијаси мәсәләләрлә јанашы оларағ, тәк-тәк һадисәләрә чох диггәт вериб онлары тәһлил етмәси мәни вәләһ етмишиди»¹.

Клара Сеткинни бу сөзләриндән, В. И. Ленинин өз нитгләрини нә дәрәчәдә бачарыгла гура билмәси, онун кәтирдији дәлилләрин, сүбүтларын мәнтиги ардычыллығы вә динләјичиләр үзәриндә гүввәтли тә'сир көстәриб, онларда дәрин инам јаратмағ мәһарәтини ајдын көрмәк олур.

¹ В. И. Ленин һаггында хатирәләр, Бақы, 1956, сәһ. 176. (К. Сеткин «Гејд дәфтерчәсиндән»).

Өз нитгини тәкмилләшдирмәк истәјән һәр адам гаршысында үч вәзифә гојмалыдыр: 1) нитгимин күчлү вә үстүн тәрефләри һансылардыр? Буну ајдынлашдырмалы, 2) нитгимин һөгсанлары нәдән ибарәтдир? 3) һансы јолларла биринчини гүввәтләндирмәк вә икинчини зәифләтмәк олар?

Нитгләрин әксәријјәти мәнтиги типли натиглијә аид олдуларыннан вә үмумијјәтлә, бүтүн башга нитгләрдә дә мөвзунун мәнтиги сурәтдә ајдынлашдырылмасы бөјүк рол ојнадығындан, шифаһи нитгин бу чәһәти үзәриндә бир гәдәр дајанмаг лазымдыр.

Һамымыз билмәлијик ки, һәр бир чидди мәсәлә һаггында даһа әсаслы вә ардычыл мұһакимә јүрүтмәк мүмкүндүр. Бу ишдә бизә, јухарыда гејд етдијимиз кими, В. И. Ленинни вә башга көркәмли сијаси хадимләрин, тәнгидчи, алим вә јазычыларын нитгләрини өјрәнмәк чох көмәк едир. Фикримизчә, һәммин мәсәләнин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, орта мәктәбин јухары синифләриндә, педагожи мәктәпләрдә вә институтларда, университетдә «Шифаһи нитг нәзәријјәси» адлы хүсуси курс јаратмаг лазымдыр. Бу мәгсәд үчүн тәдрис планында мөјјән саат (15—20 саат) ајырмалы, јахуд буну дил саатларынын һесабына етмәлидир.

Бу кичик курса нә дахил етмәк олар?

Әввәлән, бу курса һәммин фәсилдә изаһ олунан бир чох мәсәләләрдән, шифаһи нитгин психолокијасындан башлајараг, дилин нормаларынадәк мәлүмат дахил етмәк олар. Бундан башга бурада шифаһи нитгин гурулушу илә јахын әлагәси олан мәнтиг елминә даир бир сыра әләвә мәлүмат, мәсәлән: дүзкүн һөкм вермәк гануну, мөфһумун тәрифи, классификасија (тәсниф), тәһлил (анализ) вә тәркиб (синтез), индуктив тәдгигат үсуллары, индуксија вә дедуксијанын гаршылыгы әлагәси, сүбүт етмәнин нөвләри вә с. һаггында мәлүмат вермәк мүмкүндүр.

Мәсәләнин нәзәри чәһәтини өјрәнмәклә бәрабәр, нитг тәчрүбәсини дә тәмин етмәк чох зәруридир. Јахшы даныша билмәји өјрәнмәк үчүн, һәр шејдән әввәд, данышмаг лазымдыр: нитг усталыгы, мәгсәдә јөнәлдилмиш вә планлы тәчрүбәдә дәрк едилир вә мәнимсәнилир.

Нитгин икинчи — образлы вә емоционал чәһәтини инкишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәк мүмкүндүрмү?

Бу суал чох әһәмијјәтлидир вә хүсусән, дил-әдәбијјат мұәллимләринә аиддир.

Бә'зән һаглы олагаг дејирләр: јазычынын јаратдыгы образлары изаһ етмәк вәзифәсини өз өһдәсинә алаң, дил-әдәбијјат мұәллиминин өзү образлы, көзәл, сәлис вә емоционал данышмагы бачармалыдыр. Әкәр бу бачары мұәллимдә јохса, онун шакирдләри әдәбијјаты сөвмәз вә мәктәбдә кечилән әдәби әсәрләри охумага марагланмазлар.

Шүбһәсиздир ки, дил-әдәбијјат мұәллими үчүн образлы вә емоционал нитгә саһиб олмаг чох әһәмијјәтли вә лазымлы бир чәһәтдир. Мәсәлән, Мирзә Әләкбәр Сабирин һәјат вә јарадычылығы һаггында данышаркән, шаирин симасыны шакирдләрин нәзәриндә чанландырмагы өз гаршысында мәгсәд гојан мұәллим, јарадычылыг фантазијасындан истифадә етмири? Әлбәттә, мұәллим буна наил олмаг үчүн шаирин образыны јарадычы сурәтдә чанландырмага чалышмалыдыр.

Бунун үчүн мұәллим Мирзә Әләкбәр Сабирин һәјат вә јарадычылығына даир материалларла әтрафлы таныш олмалыдыр; о, шаирин һәјатындакы ән мәналы моментләри ушагла ра чох парлаг бир шәкилдә тәгдим етмәјә чалышмалыдыр: о заманкы Шамаһынын авам вә фанатик мұһити, Сабирин ушагылыг дөврү вә мәктәб һәјаты, Сабир вә Чәлил Мәммәдгулузадә, онун «Молла Нәсрәддин» журналында чыхышлары, бәјләрин вә руһаниләрин Сабирә гаршы һүчумлары, онун мұәллимлик дөврү, шаирин хәстәлији вә вәфаты...

Сабирин һәјат вә јарадычылығындакы әсас мәрһәләләри, мұәллимин өзү нә гәдәр ајдын тәсәввүр етмиш олса, онун әсәрләрини нә гәдәр көзәл вә ифадәли охуја билсә, бир о гәдәр шаирин һиссә вә дујғуларына нүфуз етмиш олар вә өз нитги дә ејни дәрәчәдә образлы вә емоционал бир шәклә дүшәр.

Мұһазирәнин динләјичиләр үзәриндә тә'сирини гүввәтләндирән икинчи, тәчрүбәдән кечирилмиш васитә, Мирзә Әләкбәр Сабир һаггында данышаркән, онун мұасирләрини вә шаирин јарадычылығы илә сәсләнән рәссамлыг вә мусиги әсәрләрини нұмајиш етдирмәкдир. Мұәллим Сабир һаггында јазылмыш хатирәләри охујур, шаирин вә онун јахын достларынын фото портретини көстәрир, сатирик ше'рләринә јазылмыш мусиги әсәрләринин (мәсәлән, әмәкдар артист Мирзә Бабајевин ифасында) магнитофон лентиндән синифдә истифадә едир.

Мұәллим, бу јолла јә'ни, инчәсәнәт дили вә Сабири таныјан инсанларын сәси илә, мұһазирәнин образлылығыны, јахшы мәнимсәнилиб һафизәдә галмасыны күчләндирә биләр.

Шифаһи нитгин башга чәһәтләринә, ја'ни онун аһәнқарлыгына вә динләјичиләрин зәһнини мәшғул едә билмәси мәсәләсинә кәлдикдә, натигин гаршысында гојулан әсас тәләб бу олмалыдыр: әкәр јухарыда кәстәрилан кејфијјәтләр нитгдә зәиф исә онлары күчләндирмәк, һәддиндән артыг исә зәифләтмәк лазымдыр.

Лакин шифаһи нитг үзрә апарылачаг бүтүн бу ишләр һеч кәсин өз фәрди үслубуну силиб јох етмәмәлидир. Әлбәттә, мәһарәтли натигләрдән өјрәнмәк лазымдыр; бунунла белә һәр адам өз мәнлијиндә галмалы, тәглидчи олмамалы, өзүнү сүн'и сурәтдә дәјишмәјә, өз бојундан уча көрүнмәјә чалышмамалыдыр.

2. Шифаһи нитг тә'лиминин әсас принципләри

Шифаһи нитг тә'лиминин үсуллары бизим методика елми-миздә һәләлик аз ишләнмиш саһәләрдән биридир. Лакин муәсир совет мәктәби өз гаршысында бу мәсәләни тезликлә һәлл етмәк кими мүнһүм бир вәзифә гојмушдур. һәр шејдән әввәл, шифаһи нитг инкишафы мәшғәләләри инди мәктәб програмында өз мүстәгил јерини тута билмиш вә габагчыл мүәллимләрин фикрини артыг мәшғул етмәкдәдир.

Мәктәбдә шифаһи нитг тә'лиминин башлыча принципләри тәхминән бунлардыр:

1. **Шифаһи нитгин һәјатла әләгәси.** Чанлы сөзү һеч вахт сүн'и сурәтдә инкишаф етдирмәк олмас; о, инсанын һәјати тәләбиндән доғур. Инсан нитг васитәси илә өз тәсәввүрләрини вә анлајышларыны ајдынлашдырмаг, дәгигләшдирмәк вә ја динләјичиләрә тә'сир кәстәрмәк үчүн чанлы нитгдән истифадә едир. Чанлы нитгин материалы — инсанын шәхси мушаһидәләри вә һәјати тәчрүбәләридир; бундан әләвә, јенә дә шәхси тәчрүбә нәтичәсиндә, башгаларындан өјрәнмәк јолу илә әлдә едилмиш биликдир.

Шакирдләр, көһнә мәктәбдә олдуғу кими, башгаларынын нитгини тәглид етмәмәли вә онлары јамсыламаға чалышмамалыдырлар. Онлар көркәмли сөз усталарынын тәчрүбәсини өјрәнмәк әсасында, мушаһидә етдикләри әшја вә һадисәләри өз шифаһи нитгләри илә ајдынлашдырыб сәлис бир диллә ифадә етмәји бачармалыдырлар. Белә шифаһи чыхышлар: әмәк фәалијјәтиндән, экскурсија, туризм, идман, охунмуш мараглы китаб, театр тамашасы, концерт, кинофилм вә с.дән

алынмыш тәәсүрат һаггында ола биләр. Јахуд шакирдләр: синиф гаршысында, дәрнәкдә, мәктәб конфрансында, завод клубунда вә ја колхозчуларын јығынчагында әдәби вә ичти-маи мөвзуларда чыхыш едә биләrlәр.

Мүәллимин вәзифәси — өз мушаһидә вә тәчрүбәләри һаггында чыхыш етмәк истәјән шакирдләр үчүн шәраит јаратмаг, мә'рузә һазырламагда вә ја шифаһи нитгин башга формаларында онлара көмәк етмәкдир.

2. **Нитгин мәзмун вә формасына шакирдләрдә мараг ојатмаг.** Шакирдләрин дәрсдә вердикләри ади чаваблар (мәсәлән, охунмуш материалы нағыл етмәләри), онларда һәммин фәннә бир о гәдәр дә мараг ојатмыр; чох вахт онлар белә дәрсләрдә өзләрини сүст апарыр вә чох јекнәсәг вә сәлигәсиз данышырлар ки, бу да өз нөвбәсиндә, нитг инкишафына чох аз көмәк едир. Мөвзу шакирдләри мүтләг марагландырмалы вә онларын хошуна кәлмәлидир; белә мөвзулар шакирдләри кәркин вә фәал дүшүнмәјә, фикри даһа дәгиг ифадә едә билән сөzlәр ахтармаға мәчбур едәр.

Бурада, шакирдләр үчүн ајрылмыш мөвзуја мүәллимин чидди јанашмасы да чох мүнһүмдур. Әкәр мөвзу экскурсија, турист јүрүшү вә ја бахылмыш кинофилм һаггында сөјләнилчәк нитгә аиддирсә, мүәллим коллектив музакирә, диспут тәшкил едир, ејни заманда о, инандырычы сурәтдә әсасландырылмыш вә дүзкүн гурулмуш нитгә верилән тәләбләри тәчрүбәдә кәстәрмәк үчүн шакирдләрә лазым олан мәсләһәтләр верир.

3. **Шакирдләрин шифаһи нитг инкишафына мүәллимин бачарыгла рәһбәрлик етмәси.** Шакирд өз шифаһи нитгинин тәкмилләшмәси үзәриндә ишләдији мүддәтдә, мүәллим она мүн-тәзәм олараг рәһбәрлик етмәлидир. Бу рәһбәрликдә ән мүнһүм чәһәтин биринчиси, шакирдләри өз нитгләрини инкишаф етдирмәјә марагландырмаг, икинчиси исә педагожи тактдыр. Дикәр тәрәфдән бу рәһбәрлик, шакирдләрә мүәјјән мәсәлә һаггында өз нөгтеји-нәзәрләрини ишләјиб һазырламагда, өз фәрди үслубларыны формалашдырмагда да көмәк етмәлидир.

Шифаһи нитг тә'лиминин үч принципи: һәјатла әләгә, шакирдләрин марагландырылмасы вә онларын мүстәгил нитг јарадычылыгы үзәриндә рәһбәрлик, габагчыл мүәллимләри-мизә мә'лумдур вә онлар өз әмәли ишләриндә бу јоллардан артыг истифадә етмәкдәдирләр. Лакин, шифаһи нитг инкишафынын дөрдүнчү бир чәһәти дә вардыр, бу да јени олду-

гундан, үмумијјәтин рәғбәтини һәләлик өзүнә чәлб едә билмә-мишдир. Бизим ичтимаи-игтисади һәјатымызын мүхтәлиф са-һәләрини јенидән гуран мүасир техниканын јүксәк инкиша-фы, јетишмәкдә олан нәслин нитгинә чох күчлү тә'сир кәстә-рир; бу техника шифаһи, чанлы нитгин шакирдләрин (вә үму-мијјәтлә әһалинин) дилинә тә'сирини гүввәтләндирир вә ејни заманда, онларда натиглик мөһарәти тәрбијәләндирирмәк үчүн бу вахта гәдәр мә'лум олмајан бир сыра јени јоллар, пријом-лар ирәли сүрүр.

Инди шифаһи вә чанлы нитг саһәсиндә бир чох шеј дә-јишмишдир; мәктәбли белә нитги јалныз мүәллимләрдән, ан-ләсиндән, јолдашы вә танышындан дејил, һәммин нитги о, ра-дио васитәси илә диктордан, кино вә ја телевизорда чыхыш едәнләрдән ешидир. Шакирд грамофон јазыларындан бөјүк шәхсијјәтләрин узун илләр бундан габаг јазылмыш сәсләрини ешидә билир. Беләликлә, шакирдләрин нитгинә тә'сир кәстә-рән бүтүн сәсли мүһит, көрүндүјү кими, көклү сурәтдә дәјиш-мишдир. Әкәр мүәллим, шифаһи нитг инкишафы ишиндә өз рәһбәр ролуну сахламаг истәјирсә, о, белә бир дәјишлики нәзәрдән гачыра билмәз вә буна онун һаггы да јохдур.

Һәммин мүасир техника (радио, телевизор вә хусусән маг-нитофон) мүстәгил олараг шифаһи чыхышлар етмәк мәсәлә-синдә шакирдләрин имканларыны кенишләндирир вә онлара өз нитгләрини јохлаја билмәк үчүн шәраит јарадыр.

Инди артыг бир чох мәктәбләрин јухары синиф шакирд-ләри, мәктәб радиосунда, мәктәб телевизор верилишләриндә (бә'зән дә мәркәзи радио вә телевизор верилишләриндә) чы-хыш едирләр. Белә чыхышлар шүбһәсиз, шакирдләрин үзәри-нә бөјүк мәс'улијјәт гојур, онлардан бу чыхышлара диггәтлә һазырлашмаг тәләб едир ки, бу да ушаглары өз нитгләрини мәзmunлу, јыгчам вә ифадәли гурмаға алышдырыр.

Биз әминик ки, јахын кәләчәкдә техниканын даһа тәкмил-ләшмиш ихтиралары мејдана чыхачаг вә онлар шифаһи нитг мәдәнијјәти методикасынын инкишаф етдирилмәси үчүн даһа кениш имканлар јарадачагдыр.

ГРАММАТИКАНЫН ТӘДРИСИНДӘ МӘНТИГИ АНЛАЈЫШЛАРДАН ИСТИФАДӘ ЕТМӘК БАГГЫНДА

Досент Р. ӘСӘДОВ

Биз бу мөгаләдә үч мәнтиги анлајышын — чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышынын грамматика тәдрисиндә нечә тәтбиг едилмәси мәсәләсини ајдынлашдырмағы гаршымыза мөгсәд гојмушуг. Бу мәнтиги анлајышлары вә бу анлајышларла әла-гәдәр олан тәсәввүрү 5-чи синиф шакирдләриндә јаратмаг бир сыра чәтишликләрлә бағлыдыр. Бунлардан башлычалары ашағыдакылардыр:

1. 5-чи синиф шакирдләринин нә формал, нә дә диалектик мәнтигин гајда-ганунлары һаггында аз-чох тәсәввүрү вардыр. Мүәллим бу тәсәввүрү ән садә јолларла, шакирдләрин билик сәвијјәләрини вә јаш хусусијјәтләрини чидди нәзәрә алараг јаратмалыдырлар. Бу да мүәллимдән педагожи усталыг тәләб едир.

2. Нәзәрдә тутулан мәнтиги анлајышлары шакирдләрә ба-ша салмаг вә онларын мәнимсәнилмәсинә наил олмаг үчүн мүәллим сәбирлә, ардычыл вә системли иш апармалыдыр. Педагожи усталығы аз олан мүәллим бурада илк мүвәффагиј-јәтсизликдән руһдан дүшүр, бу гәдәр бөјүк педагожи әһәмиј-јәти олан мәсәләдән әл чәкир, өзү дә һисс етмәдән механики мәнимсәмә јолуну сечир.

3. Һазырда истифадә етдијимиз грамматика дәрсликләрин-дә шәрһ едилән грамматик нәзәријјә ана дилинин грамматика-сыны кәстәрилән форма вә мәзmunда тәдрис етмәк үчүн та-мамилә јарарлы һесаб едилә билмәз. Бу һал ана дили мүәл-лиминдән тәләб едир ки, грамматика дәрсликләриндәки нәзә-ри мә'луматы лазым кәлдикдә мүстәгил олараг тәдрисә јарар-

лы шәклә салсын, бир сыра тәриф вә гајдаларын дүстурларыны өзү јенидән шәрһ едәрәк шакирдләрин дәфтәринә јаздырсын.

Бу чәтинликләр, техниканын дили илә дејилсә, бәһран нөгтәдир. Елә ки, мүәллим бу нөгтәни бачарыгла кечир, о, грамматика тәдрисини шакирдләрин севдији көзәл әјләнчәјә чевирир. Бундан сонра о, јухарыда көстәрилән чәтинликләрин бир даһа гаршыја чыхмајачағына әмин ола биләр; бунунла әлағәдар олараг механики мәнимсәмә дә өз јерини һәмишәлик олараг шүүрлу мәнимсәмәјә верәр.

Мүәллим көстәрилән мәнтиги анлајышлары вә онларын грамматика илә әлағәсини шакирдләрә ашағыдакы форма вә мәзмунда ајдынлашдыра биләр.

Шакирдләрә таныш олан һәјати мисаллар әсасында мүәллим әввәлчә **нөв** вә **чинс** анлајышларыны баша салыр. Илк дәфә мүәллим мисаллары өзү сөјләјир, **нөвүн чинсини** вә **чинсин нөвүнү** өзү көстәрир. Шакирдләрдә бу мәнтиги анлајышларла даир илк тәсәввүр јаранан кими мүәллим тәләб едир ки, онлар мүәллимин сөјләдији нөвүн чинсини вә әксинә, чинсин нөвүнү тапсынлар. Бурада әсасән евристик үсулдан истифадә едилир. Нәһәјәт, шакирдләр өз сөјләдикләри нөвләрин чинсләрини вә чинсләрин нөвләрини тапырлар. Беләликлә дә, **нөв** вә **чинс** анлајышларынын изаһы вә бу һагда шакирдләрдә илк тәсәввүрүн јарадылмасы үч мәрһәлә кечир:

1. Мүәллим нөвләрә вә чинсләрә аид өзү мисал сөјләјир, һәмин мисалларда **нөв** вә **чинс** анлајышларыны өзү изаһ едир, нөвләрин чинсләрини вә чинсләрин нөвләрини дә өзү көстәрир.

2. Мүәллим өзү нөвләрә аид мисаллар сөјләјир, шакирдләр һәмин нөвләрин чинсини тапырлар; јахуд да шакирдләр мүәллимин сөјләдији чинсләрин нөвләрини тапырлар.

3. Шакирдләр әввәлчә нөвләрә аид мисаллар сөјләјирләр, онлары мувафиг чинсләрә дахил едирләр; сонра да бунун әксини едирләр — чинсләрә аид мисаллар сөјләјиб онун нөвләрини тапырлар.

Әкәр мүәллим бу үч мәрһәләни изаһаты сәмәрәли тәшкил едә билмишсә, **нөв** вә **чинс** анлајышларыны шакирдләрин дүзкүн баша дүшдүкләринә әмин ола биләр. Бу чәһәтдән үчүнчү мәрһәлә өзү дә мејардыр. Әкәр шакирдләр үчүнчү мәрһәләдә мүәллимин көмәјинә еһтијач һисс етмирләрсә, демәли онлар **нөв** вә **чинс** анлајышларыны јахшы тәсәввүр едирләр.

Јухарыда көстәрилән һәр үч мәрһәләни конкрет мисаллар әсасында ајдынлашдыраг.

Биринчи мәрһәләдә мүәллим әввәлчәдән һазырладығы әјани вәсаити нумајиш етдирир. Бурада анчаг ики сүтунда јазылмыш сөзләр вардыр. Бир сүтунда јазылмыш сөзләрин рәнкинә көрә диқәр сүтундакы сөзләрдән фәргләнмәси вачибдир. Мисал үчүн ашағыдакы анлајышлары ифадә едән сөзләрдән истифадә едәрәк әјани вәсаит дүзәлтмәк олар.

алма — мејвә
пәләнк — һејван
Әһмәд — адам

көјәрчин — гуш
гарғыдалы — битки
Бакы — шәһәр

Бурада мүәллим шакирдләри евристик үсулдан истифадәјә тәһрик етмир, өзү шакирдләрә изаһ едир ки, **алма** анлајышы **мејвә** анлајышындан кичикдир. Башга сөзлә, **алма** анлајышы **мејвә** анлајышына дахилдир. **Мејвә** анлајышына алмадан башга, армуд, һејва, нар, әнчил, шәфтәли, үзүм вә с. дахилдир. Демәли, **алма** мејвәнин бир нөвүдүр; **мејвә** дә **алманын чинсидир**. **Мејвә** чинсинә алмадан башга армуд, һејва, нар, әнчил, шәфтәли, үзүм вә с. нөвләр дә дахилдир. **Көјәрчин** дә **гуш** анлајышынын бир нөвүдүр. **Гуш** анлајышына **көјәрчин** дә башга гарға, сәрчә, сығырчын, бүлбүл вә с. гушлар да дахилдир. Демәли, **көјәрчин** анлајышы **гуш** анлајышынын бир нөвүдүр, **гуш** анлајышы да **көјәрчин** анлајышынын чинсидир¹.

¹ Бурада шакирдләрин диггәтини башга бир чәһәтә дә чәлб етмәк олар. Биринчи сүтундакы анлајышлары субъект, икинчи сүтундакы анлајышлары да предикат кими ишләдәрәк чүмлә дүзәлтмәк олар. Белә чүмләләрин мәзмуну **субъект предикатдыр** олачагдыр, һәм дә белә чүмләләр објектив керчәклији дүзкүн әкс етдирәчәкдир. Мәсәлән:

Алма мејвәдир.
Пәләнк һејвандыр.
Әһмәд ајамдыр.
Исिम нитг һиссәсидир.

Көјәрчин гушдур.
Гарғыдалы биткидир.
Бакы шәһәрдыр.
Тамамлыг икинчи дәрәчәли үзвүдүр.

Бу һөкүмләрин (чүмләләрин) һәр бири објектив керчәклији дүзкүн әкс етдирдији үчүн һәгигәтдир. Бурада субъект (мүбтәда) анлајышы предикат (хәбәр) анлајышындан кичикдир вә онун бир нөвүдүр. Демәли, субъект предиката дахилдир. Һалбуки бу һөкүмләри (чүмләләри) әксинә ифадә етсәк, објектив керчәклик дүзкүн әкс едилмәз, һәгигәт тәһриф едиләр. Мәсәлән:

Бу гајда илэ мүүллим чэдвэлэ дахил етдији бүтүн нөв вэ чинсләри изаһ едир. Сонра өзү нәтичә чыхарыр ки, биринчи сүтунда јазылмыш сөзләр (анлајышлар) нөвләрдир, икинчи сүтунда јазылмыш сөзләр исә чинсләрдир. Башга сөзлә, биринчи сүтунда јазылмыш сөзләр чинсин нөвүнү, икинчи сүтунда јазылмыш сөзләр исә нөвүн чинсини көстәрир.

Јухарыда көстәрилдији кими, бу изаһат шакирдләрдә чинс вә нөв анлајышлары һаггында илк тәсәввүр јаратмаг үчүн верилир. Лакин һеч дә бу изаһата әсасән демәк олмаз ки, шакирдләрдә чинс вә нөв анлајышлары һаггында мүәјјән тәсәввүр јаранды.

Лакин бир шеј шүбһәсиздир: мүүллимин бу изаһаты шакирдләрдә нөв вә чинс анлајышлары һаггында нисбәтән там тәсәввүр јаратмаг үчүн лазыми гәдәр истигамәт верир.

Чинс вә нөв анлајышлары һаггында мүүллимин јухарыдакы изаһаты әсасында шакирдләрдә јаранан думанлы тәсәввүр икинчи мәрһәләдә апарылан иш нәтичәсиндә хејли ајдынлашыр.

Икинчи мәрһәләдә мүүллим әввәлчә нөвләри сөјләјир, шакирдләр исә һәмин нөвләри мұвафиг чинсләрә дахил едирләр. Мәсәлән, мүүллим ашағыдакы нөвләрин чинсини тапмағы шакирдләрә тәклиф едә биләр.

Сазан балыгы	-----	кәпәнәк	-----
палыд	-----	инәк	-----

Әкәр шакирдләр мүстәгил олараг белә нөвләрин чинслә-

Мөјвә алмадыр.	Гуш көјәрчиндир.
Һејван пәләнкдир.	Битки гарғыдалыдыр.
Адам Әһмәддир.	Шәһәр Бакыдыр.
Нитг һиссәси исимдир.	Икинчи дәрәчәли үзв тамамлыгдыр.

Бу чүмләләр предикат субъектдир шөклиндә ифадә олунмушдур. Һәгигәтә исә предикат субъект дејилдир, чүнки нөв чинсә дахилдир, бунун әкси исә гејри-мүмкүндүр. Демәли, нөв мүбтәда чинс хәбәр ола биләр вә белә чүмләләр һәгигәти әкс етдирәр; бунун әкси ола билмәз вә белә чүмләләр һәгигәти тәһриф едәр.

Бу, шакирдләри нөв вә чинс анлајышлары илэ таныш етдикдән сонра нәзәрә чатдырылыр вә мәктәб грамматикасы терминләри илэ изаһ едилир. Шакирдләр верилмыш нөвләри мүбтәда вә чинсләри хәбәр кими ишләдәрәк чүмләләр дүзәлдирләр вә белә чүмләләрин һәгигәти дүзкүн әкс етдирдијини изаһ едирләр. Чинсләри мүбтәда вә нөвләри хәбәр кими ишләдәрәк белә чүмләләрин һәгигәти тәһриф етдијини вә бунун сәбәбини изаһ едирләр.

рини тапа билирләрсә, мүүллим бир нечә мисалла кифәјәтләнә биләр. Әкәр шакирдләр верилмиш нөвләрин чинсини тапмагда пассивдирләрсә вә ја чәтинлик чәкирләрсә, о заман мүүллим мисалларын сајыны артырыр вә көмәкчи суаллар верәрәк шакирдләри верилмиш нөвләрин чинсини тапмага јөнәлдир. Мүүллим мәгсәдинә наил олдугдан сонра верилмиш чинсләрин нөвүнү вә нөвләрини тапмағы шакирдләрдән тәләб едир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы чинс анлајышлары тәклиф едилә биләр:

јазы ләвазиматы	-----	ев гушлары	-----
баш өртүјү	-----	чичәк	-----

Тәчрүбә көстәрир ки, јухарыдакы изаһатдан сонра шакирдләр чинсин нөвүнү вә нөвләрини асанлыгла мүәјјәнләшдириләр. Мүүллим чинс вә нөв анлајышларыны даһа јакшы баша салмаг үчүн бу вә ја башга чинсин бир нөвүнү сөјләмиш шакирддән тәләб едир ки, бу чинсин башга нөвләриндән дә бир нечәсини сајсын. Мәсәлән, јазы ләвазиматы (шејләри) анлајышына шакирд нөв олараг карандаш анлајышынын адыны чәкмишсә, һәмин шакирддән тәләб етмәк лазымдыр ки, о, јазы ләвазиматы анлајышына дахил олан бир нечә башга шејләрин дә (перо, гәләм, дәфтәр вә с.) адыны чәксин. Бу јолла мүүллим шакирдләри баша сала билир ки, бир чинсин мүтләг бир нечә нөвү олур.

Икинчи мәрһәләдә, көрүндүјү кими, чинс вә нөв анлајышлары шакирдләрин тәсәввүрүндә даһа да ајдынлашыр вә конкретләшир. Артыг шакирдләр јарым мүстәгил мұһакимә јүрүдүрләр. Бурада, биринчи мәрһәләдән фәрғли олараг, мүүллим евристик үсулла шакирдләри ахтарыб тапмага јөнәлдир.

Үчүнчү мәрһәләдә шакирдләр тамамилә мүстәгил һәрәкәт етмәли олурлар. Бу мәрһәләдә онлар һәм нөвү, һәм дә онун чинсини вә әксинә, һәм чинси, һәм дә онун нөвүнү өзләри тапыр вә онларын биринин дикәринә олан мұнасибәтини өзләри мүәјјәнләшдириләр. Бу мәрһәлә һәм дә мүүллимә әввәлинчи мәрһәләләрдә апарылан ишин нәтичәсини јохламаг имканы верир. Әкәр шакирдләр мүстәгил олараг нөв анлајышларыны чинс анлајышларына дахил едә билирләрсә, өзләринин сөјләдикләри бу вә ја башга бир чинсин нөвүнү вә нөвләрини көстәрә билирләрсә, шүбһәсиз, мүүллим мәгсәдинә наил олмушдур. Бу чәһәтдән дә үчүнчү мәрһәлә һәм биринчи вә икинчи мәрһәләнин давамы, һәм дә онларын нәтичәсидир.

Белә мәрһәләви изаһат јолу илә нөв вә чинс анлајышларыны шакирдләрин шүүрлу баша дүшмәсинә найл олмаг мүмкүндүр. Бу анлајышлары шакирдләрин һафизәсиндә ади мәшәт сөzlәри кими мөһкәмләтмәк үчүн сонракы дәрсләрдә дә бу мәсәләјә гајытмаг вачибдир. Бу мәгсәдлә ев тапшырыглары да вермәк мәгсәдәујғундур.

Көрүндүјү кими, шакирдләрә ән јахын чинс, узаг чинс вә с. һаггында анлајыш вермәјә еһтијач јохдур. Јахын чинс, узаг чинс анлајышларыны билмәк дәрслик вә тәдрис вәсаити тәртиб едәркән, һәм дә сәккизиллик мәктәбдә грамматика курсуну тәдрис едәркән бу биликдән практик истифадә етмәк мүәллифләрә вә мүәллимләрә вачибчир.

Үчүнчү анлајыш — нөв фәрғи анлајышынын изаһы чинс вә нөв анлајышларынын изаһындан даһа чидди иш тәләб едир. Бурада чәтинлик төрәдән чәһәт тә'риф верилән нөвүн һәммин чинсин башга нөвләриндән башлыча (әсас) фәрғини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр чинсин нөвләри арасындакы фәрғләри тапыб сөјләјирләр, ләкин чох заман бу фәрғләр әсасында бир чинси дикәриндән фәрғләндирмәк олмур, чүнки шакирдләр чинсин бир нөвүнү дикәр нөвләриндән икинчи, бә'зән дә үчүнчү әламәтләринә көрә фәрғләндирирләр. Башга сөzlә, тә'риф верилән нөвүн ән әсас хүсусијјәтини бүтүн һалларда тапа билмирләр. Әлбәттә, белә һалларда мүәллим өз истигамәтвечи суаллары илә вәзијјәтдән чыхыш јолу тапыр.

Мүәллим тә'риф верилән нөвүн дахил олдуғу чинсин башга нөвләриндән фәрғләндирән башлыча хүсусијјәтини вә ја хүсусијјәтләрини тапмаға шакирдләри јөнәлдә биләр. Буну, һәр шәјдән әввәл, мүхтәлиф мисалларын көмәји илә әлдә етмәк олар. Мәсәлән, ашағыдакы бир мисалын изаһыны нәзәрдән кечирәк.

Шакирдләр нәглијјат анлајышынын чинс, троллејбус анлајышынын исә нөв олдуғуну мүәјјәнләшдирмишләр. Онлар нәглијјат анлајышынын бир нечә башга нөвләринин дә (автомобил, трамвај, гатар, автобус, пароход, тәјјарә вә с.) адыны чәкмишләр. Инди дә шакирдләрдән тәләб олунур ки, онлар троллејбус анлајышына тә'риф версинләр. Бу о демәкдир ки, шакирдләр троллејбусун елә хүсусијјәтләрини тапмалыдырлар ки, бу хүсусијјәтләр троллејбусу нәглијјатын башга нөвләриндән фәрғләндирсин, јә'ни ејни хүсусијјәт вә ја хүсусијјәтләр нәглијјатын башга нөвләриндә олмасын.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр троллејбус (үмумијјәтлә тә'риф верилән) анлајышынын бир әламәтини, чох заман әсас олмајан әламәтини сөјләјирләр. Мүәллим шакирдләрин сөјләдији әламәтин әсас олмадығыны вә бу әламәтә көрә троллејбусу нәглијјатын башга нөвләриндән фәрғләндирмәјин мүмкүн олмадығыны мүәјјән едиб, шакирдләрин сөјләдији әламәти тәбул етмир. Мәсәлән, шакирдләр троллејбусу нәглијјатын башга нөвләриндән електриклә һәрәкәт етмәси илә фәрғләндирирләр. Бу заман мүәллим шакирдләрә хатырладыр ки, онларын сөјләдикләри әламәт (електриклә һәрәкәтмә хүсусијјәти) троллејбусу нәглијјатын башга нөвләриндән фәрғләндирә билмәз, чүнки трамвај, електровоз да електрик енеркијасынын көмәји илә һәрәкәт едир. Бу әламәтинә көрә троллејбус автобус, автомобил, тәјјарә вә с. нәглијјат нөвләриндән фәрғләнирсә, трамвај, електровоз вә с.-дән фәрғләнир. Демәли, тәкчә бу әламәтинә көрә, биз троллејбусу нәглијјатын башга нөвләриндән фәрғләндирә билмәрик. Бунула белә, троллејбусу нәглијјатын башга нөвләриндән фәрғләндирмәк үчүн бу әламәти әсас көтүрмәк ләзымдыр, чүнки бу әламәт башга нөвләрин бир чохунда јохдур. Инди бу әламәтә елә бир әламәт дә әләвә етмәк ләзымдыр ки, һәммин икинчи әламәтин көмәји илә троллејбусу трамвај, електровоз вә с. електриклә һәрәкәт едән транспорт нөвләриндән фәрғләндирмәк мүмкүн олсун.

Јери кәлдикдә мүәллим изаһ едир ки, бир чох һалларда бир әламәтинә көрә, чинсин бу вә ја башга бир нөвүнү дикәр нөвләриндән фәрғләндирмәк олмур. Бу заман һәммин нөвү чинсин бүтүн башга нөвләриндән фәрғләндирә биләчәк икинчи вә үчүнчү көмәкчи әламәтләрдән истифадә едилмәлидир. Хүләсә, шакирдләр баша дүшмәлидириләр ки, тә'риф вермәк үчүн (һәммин нөвүн нә олдуғуну дүзкүн тә'јин етмәк үчүн) елә хүсусијјәтләр тапмаг ләзымдыр ки, бу хүсусијјәтләр чинсин тә'риф верилән нөвүндән башга һеч бир нөвүндә олмасын. Мәсәлән, биз јухарыда мүшаһидә етдик ки, троллејбусу нәглијјатын башга нөвләриндән фәрғләндирмәк үчүн сөјләнилән әламәт (онун електрик илә һәрәкәт етмәси) чинсин јә'ни нәглијјатын башга нөвләриндән бир нечәсиндә вардыр. Демәли, бу әламәтә елә көмәкчи әламәт әләвә етмәк ләзымдыр ки, һәммин көмәкчи әламәт әввәлинчи әламәтлә бирликдә троллејбусу нәглијјатын бүтүн нөвләриндән фәрғләндирә билсин. Әкәр белә көмәкчи әламәти шакирдләр өзләри тапа билмирсә, мүәл-

лим онлара көмөкчи суаллар вермөлидир. Һазырда тә'риф вердijимиз троллејбус анлајышы үчүн белә көмөкчи әламәт «релссиз јолда һәрәкәт едән» ифадәли ола биләр. Беләликлә дә нөв фәрги електрик енеркијасы илә релссиз јолда һәрәкәт едән ифадәси троллејбусу нәглијатын бүтүн башга нөвләриндән фәргләндирир. Шакирдләр нәглијатын онлара мә'лум олан нөвләрини јада салараг әмин олулар ки, електрик енеркијасы илә релссиз јолда һәрәкәт етмәк әламәти нәглијатын нөвләриндән јалныз троллејбусда вардыр.

Беләликлә дә, чинсин тә'риф вериләчәк нөвүнү онун башга нөвләринин һамысындан фәргләндириән әламәт тапылмышдыр. Демәли, инди троллејбус анлајышына тә'риф вермәк олар. Мүәллимин көмәји илә шакирдләр троллејбус анлајышына белә тә'риф верирләр: «Електрик енеркијасы илә релссиз јолда һәрәкәт едән нәглијата троллејбус дејилир».

Шүбһәсиз тә'риф доғрудур: лакин һәлә мүәллимин тә'рифин дүстурунда онун тәркиб һиссәләринин нечә јерләшдијини шакирдләрин нәзәринә чатдырмыр. Бу иш сонракы мәрһәләдә көрүлүр.

5-чи синифдә нөв фәрги анлајышы үзәриндә шакирдләрн дүшүндүрмәкдә мәгсәд онларда нөв фәрги һаггында тәсәввүр јаратмагдыр. Верилиш бу биликләри грамматика тәдрисинә тәтбиг едәркән шакирдләрн чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларыны мүәјјән етмәләринә еһтијач јохдур, чүнки бу анлајышлар һәр бир тә'рифин дүстурунда вардыр вә бунлары грамматика дәрслијинин мүәллифи мүәјјәнләшдирмишдир. Шакирдләр исә јухарыда көстәрдијимиз јолларла чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышлары һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олдугдан сонра һазыр грамматик тә'рифләрн дүстурунда бу анлајышлары (тә'рифин дүстурунда һазыр верилмиш бу үч тәркиб һиссәни) ахтарыб тапмалы вә изаһ етмәли олулар. Бу иш һеч бир чәтинлик төрәтмир.

Бунунда белә, нөв фәргини шакирдләрн өзләринин мүәјјәнләшдирилмәси онлардан дүзкүн мүһакимәләр јүрүтмәк бачарыгы тәләб едир. Бу замаң шакирдләрн дүзкүн олмајан чаваблары, чәтинлик чәкмәләри мүәллими руһдан салмамалыдыр. Мүәллим асан мисаллар әсасында, шүбһәсиз, шакирдләрдә нөв фәрги һаггында тәсәввүр јарада билир.

Гејд етдик ки, мисаллар шакирдләрн күндәлик һәјатына јахын олмалы, онлара чох таныш олмалыдыр ки, онлар нөвүн башлыча вә әсас әламәтини вә ја әламәтләрини тапа билсин-

ләр. Бу чәһәтдән јухарыда көстәрилән мисал (троллејбусун нөв фәргинин мүәјјән едилмәси) кәнд мәктәбләри үчүн характер дејилдир, чүнки онлар троллејбус вә еләчә дә нәглијатын бир сыра башга нөвләри һаггында шәһәрли мәктәблиләр гәдәр тәсәввүрә малик дејилләр.

Беләликлә, мүәллим 5-чи синифдә чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларыны изаһ едир вә шакирдләрдә бу анлајышлар һаггында тәсәввүр јарада билир. Инди дә бу тәсәввүрләрдән ана дилинин грамматикасыны тәдрис едәркән нечә истифадә едиләчәјини нәзәрдән кечирәк.

Јухарыда мәзмунундан вә формасындан бәһс етдијимиз «гејри-ади» дәрс грамматик нәзәријјәни шүурлу мәнимсәтмәк үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Шакирдләрдә чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышлары һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратдыгдан сонра мүәллим грамматик материаллары шакирдләрн мүзакирәсинә верир. Һазыр грамматик тә'рифләрдә чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларыны тапмаг вә онлары изаһ етмәк, јухарыда тәсвир етдијимиз дәрсдә һиссәтән чәтинлик чәкән шакирдләрә чох асан көрүнүр. Тәчрүбә көстәрир ки, бир тә'рифини мүәллим бу чәһәтдән изаһ етдикдән сонра галан тә'рифләри шакирдләр мүстәгил сурәтдә ајдынлашдыра билирләр; јәни шакирдләр мүстәгил олараг верилмиш тә'рифдә чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларыны тапыр, онларын арасындакы бағлылығы вә әлағәни мүәјјән едирләр. Илк изаһат белә апарылыр.

Јазы тахтасында үч тә'риф јазылыр.

1. Әшја билдирән нитг һиссәсинә исим дејилир.
2. Әшјанын әламәтини билдирән нитг һиссәсинә сифәт дејилир.
3. Әшјанын һәрәкәтини билдирән нитг һиссәсинә фе'л дејилир.

Шакирдләр бу тә'рифләрдә әввәлчә нөвү тапырлар. Бу анлајышы тапмаг үчүн тәсвир етдијимиз дәрсдә онлара лазымы билик верилмишдир. Беләликлә, мә'лум олулар ки, бу тә'рифләрдә исим, сифәт, фе'л анлајышлары нөвдүр. Сонра һәмин нөвләрн дахил олдуғу чинсләр ахтарылыр. Нәтичәдә мә'лум олулар ки, һәр үч нөв (исим, сифәт, фе'л) бир чинсин — нитг һиссәсинин мүхтәлиф нөвләридир. Бу тәсәввүрү даһа да дәрринләшдирмәк үчүн чинсин (јәни нитг һиссәси анлајышынын) шакирдләрә таныш олан башга нөвләри дә садаһаныр: сәј, әвәзлик, зәрф вә с. Бундан сонра мүәллим шакирдләр-

дән тәләб едир ки, онлар верилмиш тәрифләрдә бир чинсин (нитг хиссәсинин) үч нөвү (исим, сифәт, фе'л) арасындакы нөв фәргини мүйәжәнләшдирсинләр. Бу иш дә һеч бир чәтинлик төрәтмир, чүнки шакирдләр јухарыда тәсвир едилән дәрәдә нөв фәрги анлајышыны өзләри тапырдылар, бурада исә һәмин анлајыш тәрифин дүстурунда һазыр шәкилдә верилмишир. Адәтән тәрифләрин дүстурунда чинс вә нөв анлајышлары тапылдыгдан сонра тәк бир анлајыш галыр — нөв фәрги. Әлбәттә, белә вәзијәттә нөв фәргинин мүйәжәнләшмәси, даһа доғрусу көстәрилмәси, һеч бир чәтинлик төрәдә билмәз. Беләликлә дә, шакирдләр көстәриләр ки:

1-чи тәрифдә нөв фәрги — **әшја билдирән**

2-чи тәрифдә нөв фәрги — **әшјанын әләмәтини билдирән**

3-чү тәрифдә нөв фәрги — **әшјанын һәрәкәтини билдирән** анлајышларыдыр.

Нәһәјәт, верилмиш тәрифләрдә чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларынын арасындакы әләгә вә бағлылыг шакирдләрин өз сөзләри илә изаһ едилир. Изаһатын мәзмуну тәхминән белә олмалыдыр:

Исим, нитг хиссәси чинсинин бир нөвүдүр. Исим нитг хиссәси чинсинин башга нөвләриндән фәргләндирән әләмәт — нөв фәрги онун әшја билдирмәсидир. Сифәт вә фе'лин тәрифләриндә дә чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларынын әләгәси вә бағлылығы бу гајда үзрә изаһ олунур.

Мүәллим бу иши јекунлашдырыр вә әләвә олараг шакирдләрә сөйләјир ки, бүтүн грамматик тәрифләрин дүстурлары бу үч анлајышын (чинс, нөв вә нөв фәрги) бирләшмәсиндән ибарәтдир, шакирдләр верилмиш һәр бир тәрифдә бу үч анлајышы тапа биләрләр.

Шакирдләрин чыхардығы бу нәтичәни даһа да мөһкәмләтмәк вә онун әһәтә етдији «даирәни» кенишләндирмәк үчүн мүәллим шакирдләри башга фәнләрдән көтүрдүјү тәрифләр үзәриндә ишләдир. Мәсәлән, «Бүтүн бучаглары вә тәрәфләри бәрәбәр олан дөрдбучаглыја квадрат дејилир»; јаһуд да «Јер сәтһиндә чәһәтләри тәјин едән чиһаза компас дејилир» вә с.

Белә тәрифләрин дүстурларыны арашдырмаг вә изаһ етмәк јолу илә шакирдләр өзләри нәтичә чыхарырлар ки, нәиик тәкчә грамматик тәрифләрин еләчә дә бүтүн башга фәнләрдә өјрәндикләри тәрифләрин дә гурулушу исим, сифәт вә фе'лин гурулушунун ејнидир; бүтүн тәрифләрин дүстурлары үч анлајышын (чинс, нөв вә нөв фәрги) бирләшмәсиндән иба-

рәтдир. Белә нәтичәјә кәлмиш шакирдләрә мүәллим төвсијә едир ки, онлар һәр бир дәрәдә тәриф өјрәнәркән, мүәллимин тәләб едиб-етмәмәсиндән асылы олмајараг, һәмин тәрифдә үч хиссәни тапыб онлары арасындакы әләгәни мүйәжәнләшдирсинләр. Мүәллим исә буна бүтүн тәрифләри кечәркән вахт ајырмалы вә ардычылыг принципинә риәјәт етмәлидир. Бу иш ардычыл вә систематик апарылдыгда шакирдләрин грамматик тәрифләрин дүстурларыны тәдгиг вә изаһ етмәк бачарылары даһа да артыр, грамматик нәзәријә әјләнчәли, лакии шуурлу мәнимсәнилир. Бу о заман даһа јахшы нәтичә верир ки, башга фәнләри тәдрис едән мүәллимләр дә тәрифләр үзәриндә шакирдләри мүһакимә јүрүтмәјә тәһрик етсинләр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мүәллим грамматик тәрифләрин дүстурларындакы үч анлајышын (чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларынын) даими вә дәјишмәз јери олдуғуну да шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим көстәрир ки, бизим дилимиздә бүтүн тәрифләр **дејилир** сөзү илә гуртарыр. Дилимиздәки тәрифләрин дүстурларында тәриф верилән анлајыш — нөв дејилир сөзүндән габаг, чинс анлајышы исә нөвдән габаг, нөв фәрги исә чинс анлајышын-дан габагда олур. Башга сөзлә, һәр бир тәрифин дүстурунда әввәлчә нөв фәрги анлајышына, сонра чинс анлајышына, даһа сонра исә нөв анлајышына раст кәлирик. Бу фикир бир нечә мисал үзәриндә ајдынлашдырылыр. Мәсәлән, «**Әшјанын мигдар вә сырәсыны билдирән нитг хиссәсинә сај дејилир**».

Көрүндүјү кими, тәриф дејилир сөзү илә гуртарыр. Нөв — сај анлајышы **дејилир** сөзүнүн гаршысында, чинс — **нитг хиссәси** анлајышы нөв анлајышынын гаршысында, нөв фәрги — **әшјанын мигдар вә сырәсыны билдирән** анлајышы да чинс анлајышынын гаршысында олур.

Бу изаһат башга мәзмунда да верилә биләр. Мүәллим көстәрир ки, тәриф верилән анлајыш һәмишә нөв олур вә бу анлајыш тәрифин дүстурунун сонундакы **дејилир** сөзүнүн гаршысында олур. Нөв анлајышынын дахил олдуғу чинс анлајышы нөв анлајышындан әввәл кәлир. Схематик олараг бу белә көстәрилир:

чинсә — нөв дејилир.

Нөвү чинсин башга нөвләриндән фәргләндирән әләмәт — нөв фәрги тәрифин дүстурунун әввәлиндә олур. Бу, схематик олараг белә көстәрилир:

Нөв фәрги олан чинсә нөв дејилир.

Истэр биринчи, истэрсэ дэ икинчи вариантда верилэн иза-
нат конкрет мисалларла мүшәјәт едилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, грамматик тә'рифләрин дүстурла-
рында үч анлајышын (чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышлары-
нын) даими јерини шакирдләрә өјрәтмәк дә мүәјјән практик
әһәмијјәтә маликдир. Әввәлән, бу иш шакирдләрин грамма-
тик тә'рифләр үзәриндә апардыглары иши сүр'әтләндирир вә
даһа да асанлашдырыр; дикәр тәрәфдән дә шакирдләрин тә-
сәввүрүндә чинс, нөв вә нөв фәрги анлајышларынын әлагәси-
ни хејли дәринләшдирир.

Тәчрүби — експеримент апараркән биз тә'рифләрин дүс-
турларыны јухарыда көстәрилән изаһата нисбәтән даһа садә
формада ајдынлашдырмаға чалышдыг. Бу мәгсәдлә биз бир
нечә јолдан истифадә етдик. Һәмин изаһат үсулларындан
ашағыдакы даһа чох әлверишлидир.

Мүәллим грамматик гәјдаларын мәнтиги тәһлилинә кеч-
мәздән әввәл изаһ едир ки, биз һәр бир шејә тә'риф верә би-
ләрик. Мүхтәлиф анлајышларә тә'риф вермәк үчүн тә'рифин
гурулушуну јахшы баша дүшмәк лазымдыр. Биз ана дилинин
грамматикасындан өјрәндијимиз тә'рифләрә гурулушуна көрә
нәзәрән кеңирсәк, онларын һамысынын ејни формада гурул-
дуғуну көрәчәјик.

Бундан сонра мүәллим шакирдләрә мүрачиәт едир:

— Ким сифәтин тә'рифини сөјләјәр?

— Әшјанын әләмәтини билдирән нитг һиссәсинә сифәт де-
јилир.

Бу тә'риф јазы тахтасында јазылыр. Шакирдләр тә'риф
синиф дәфтәрләринә дә јазырлар. Тә'рифин гурулушу илк дә-
фә тәһлил едилирсә, мүәллимин изаһы үсулундан истифадә
едилир.

Мүәллим сифәтин тә'рифини ашағыдакы үч һиссәјә бөлүр
(шакирдләр дә бу иши синиф дәфтәрләриндә тәкрар едирләр).

1

2

3

Әшјанын әләмәтини билдирән — нитг һиссәсинә — сифәт
дејилир.

Тә'рифин ајрылмыш һәр бир һиссәсинин үстүндән 1, 2, 3
јазылыр.

— Ушаглар, биз сифәтин тә'рифини нечә һиссәјә бөлүк?

— Биз сифәтин тә'рифини үч һиссәјә бөлүк.

— Тә'рифин биринчи һиссәсиндә нә јазылмышдыр?

— Тә'рифин биринчи һиссәсиндә әшјанын әләмәтини бил-
дирән сөзләри јазылмышдыр.

— Ким дејәр, тә'рифин икинчи һиссәсиндә нә јазылмыш-
дыр?

— Тә'рифин икинчи һиссәсиндә нитг һиссәсинә сөзләри ја-
зылмышдыр.

— Тә'рифин үчүнчү һиссәсиндә нә јазылмышдыр?

— Тә'рифин үчүнчү һиссәсиндә сифәт дејилир сөзләри ја-
зылмышдыр.

— Биз нәјә тә'риф веририк?

— Биз сифәтә тә'риф веририк.

— Тә'риф вердијимиз сөз сифәтин тә'рифинин һансы һис-
сәсини тәшкил едир?

— Тә'риф вердијимиз сөз сифәтин тә'рифинин үчүнчү һис-
сәсини тәшкил едир.

Шакирдләр исмин тә'рифини дә сифәтин тә'рифи кимн
ашағыдакы һиссәләрә бөләрәк нөмрәләјирләр.

1

2

3

Әшја билдирән — нитг һиссәсинә — исим дејилир.

Мүәллим шакирдләрин мүшәһидә егдикләрини јекунлаш-
дырыр вә үмумиләшдирир.

— Ушаглар, һәр бир тә'риф үч һиссәдән ибарәтдир. Һәр
бир тә'рифин тәркибиндә тә'риф верилән сөз үчүнчү һиссәдә
дурур.

Дәрсин сонракы мәрһәләсиндә мүәллим шакирдләрин диг-
гәтини тә'рифин икинчи вә үчүнчү һиссәләринә чәлб едир.
Тә'рифин галан ики һиссәсинин изаһы да суал-чаваб үсулу
илә апарылыр. Мүәллим шакирдләрин диггәтини сифәтин ја-
зы тахтасындакы тә'рифинә чәлб едәрәк, ашағыдакы суалла-
ры верир:

— Сифәтин тә'рифинин икинчи һиссәсиндә нә јазылмыш-
дыр?

— Сифәтин тә'рифинин икинчи һиссәсинә нитг һиссәсинә
сөзләри јазылмышдыр.

— Сифәт нәдир?

— Сифәт дилимиздә нитг һиссәләриндән биридир.

Шакирдләри чәтинлијә салмамаг үчүн мүәллим өзү изаһ
едир ки, бир гәјда оларәг, тә'рифин үчүнчү һиссәси икинчи
һиссәсиндән кичик олур, үчүнчү һиссә икинчи һиссәнин тәр-
кибинә дахил олур. Мәсәлән исим, сифәт, сај да нитг һиссәси-
дир. Биз нитг һиссәси дејәркән, дилимиздә олан он нитг һис-

сәсини нәзәрдә тутуругса, исим вә ја сифәт дејәркән конкрет бир нитг һиссәсини нәзәрдә тутуруг. Демәли, тә'рифин үчүнчү һиссәси икинчи һиссәсинин бир нөвүдүр. Башга тә'рифләри јадымыза салаг (мүәллимин кәстәриши илә шакирдләр башга нитг һиссәләринин тә'рифләрини дә хатырлајыр вә онларын да икинчи һиссәсинин үчүнчү һиссәсиндән бөјүк олдуғуну мүәјјән едирләр).

Сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини сифәтин тә'рифин дәки биринчи һиссәјә чәлб едир.

— Сифәтин тә'рифинин биринчи һиссәсиндә нә јазылмышдыр?

— Сифәтин тә'рифинин биринчи һиссәсиндә эшјанын әләмәтини билдирән сөзләри јазылмышдыр.

— Сифәт башга нитг һиссәләриндән нә илә фәргләнир?

— Сифәт башга нитг һиссәләриндән эшјанын әләмәтини билдирмәси илә фәргләнир.

Бу гајда илә һәр бир нитг һиссәсинә верилән тә'рифин биринчи һиссәси нәзәрдән кечирилир. Мүәллим ајдынлашдырыр ки, һәр бир тә'рифин биринчи һиссәси үчүнчү һиссәси икинчи һиссәдән фәргләндирмәк үчүн верилир. Мәсәлән, сифәти (үчүнчү һиссә) башга нитг һиссәләриндән (икинчи һиссә) фәргләндирән чәһәт нәдир (биринчи һиссә)?

— Сифәти башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән чәһәт онун эшјанын әләмәтини билдирмәсидир (биринчи һиссә).

2—3 нитг һиссәсинин тә'рифи һәммин үсулла нәзәрдән кечирилир. Бу гајда илә шакирдләр һәр бир тә'рифи үч һиссәјә бөлмәји вә һәр бир һиссәни ајрылығда, сонра о бири һиссәләрлә бирләшдирәрәк изаһ етмәјә алышырлар. Јени верилмиш билији вәрдиш һалына салмаг үчүн чалышмалар апарылыр.

Бүтүн бу мәсәләләрлә шакирдләри илк дәфә таныш етмәк үчүн бир дәрә сааты ајырмаг лазымдыр. Лакин сонрақы дәрәләрдә өјрәдилән тә'рифләрин гурулушуну мәнтиги тәһлил етмәк үчүн 1—2 дәгигә кифәјәтдир, чүнки артыг шакирдләр һәр бир тә'рифи үч һиссәјә бөлмәјә вә онлары изаһ етмәјә алышмышлар.

Грамматик тә'рифләри мәнтиги тәһлил етмәк шакирдләрдә үмумијјәтлә һәр шејә тә'риф вермәк бачарығы јарадыр, онларда дәркетмә просесини фәаллашдырыр, ана дилини өјрәнмәјә марағы артырыр. Бу гајда үзрә апарылан тәһлил тә'рифләрин шүүрлу мәнимсәнилмәсинә шәраит јаратдығы кими, шакирдләрин мүстәгиллијини дә артырыр.

АЗӘРИ ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНИН МҮХТӘЛИФ МӘРҲӘЛӘЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Нағы КҮНӘШЛИ.

Мәктәбләримиздә дәрсин ефективлијини артырмаг педагожи коллективин гаршысында дуран мүһүм мәсәләләрдән биридир.

Тә'лимә, фәннә ушағларда нечә мараг ојатмаг, онлары дәрси динләмәјә, фәал ишләмәјә нечә алышдырмаг, јени материалын мәнимсәнилмәсинә нечә наил олмаг, дәрсин ефектинин нечә артырмаг вә с. һазырда мүәллимләримизи дүшүндүрән, марағландыран мәсәләләрдир.

Мәһз она кәрә дә дил-әдәбијјат мүәллимләри өз ишинин системи үзәриндә чидди дүшүнмәли, дәрсин ефективлијини артырмаг үчүн өһдәләриндә олан бүтүн дидактик васитәләрдән истифадә етмәли, програм вә дәрслик үзәриндә ишләмәлидирләр.

К. һачыбәјова (Орчоникидзе рајонундақы 208 нөмрәли мәктәбин мүәллими) азәри дили грамматикасындан һәр һансы бир мөвзуу ашағыдақылары нәзәрә алараг планлашдырыр:

а) јени өјрәниләчәк билик әсасында тәкрар олуначаг материал;

б) фәнләрасы әлагә, јени өјрәниләчәк грамматик мөвзунун синифдә кечилән вә синифдәнхарич охунан гираәтлә әлагәләндирилмәси;

в) шакирдләрин мүстәгил јарадычы ишинин тәшкили;

г) тәдрис едиләчәк материалын һәјатла әлагәләндирилмәси;

ғ) шакирдләрин нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишин мөзmun вә формалары.

Дәрс планында К. Һачыбәјова һөннки тәдрис материалынын мәзмунуну һәмчинин ишин метод вә пријомларыны да (мүсаһибә, дәрслик үзәриндә мүстәгил иш, мүәллимин һәгли, бу вә ја дикәр чавабын планыны тәртиб етмәк вә с.) көстәрир.

Азәри дили дәрсләринин гурулушунда олан бир сыра дәјишикликләрлә әлагәдар олараг бә'зи мәктәбләрдә «Ев тапшырыгларыны нечә јохламалы?» суалы гаршыја чыхыр.

Ачыг демәк лазымдыр ки, бә'зи мүәллимләр ев тапшырыгларыны јохламагдан «јорулулар». Она көрә дә һәмин мүәллимләр чох вахт ев тапшырыгларынын јохланылмасыны синиф һөвбәтчисинә тапшырылар.

Бир гајда олараг мүәллимләр ев тапшырыгларынын јохланылмасына белә башлајырлар: «Сән тапшырыгы оху, ушаглар, сиз дә дәфтәриниздә јохлајын».

Беләликлә, бу һөв јохламаја 15—20 дәгигә вахт сәрф олуноур.

Бу заман шакирдләрин чоху, демәк олар ки, дәрслә мәшғул олмур.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә һала бир даһа јол вермәмәк үчүн һәмишә шакирдләрин евдә ичра етдикләри тапшырыглары синифдә јохламаг мәчбури дејилдир. К. Һачыбәјова белә етмир. О, дәрсин әввәлиндә евдә ушаглар тәрәфиндән јеринә јетирилмиш материал әсасында ја мүстәгил иш верир, ја да габагчадан һазырладыгы кичик һәчмли мәтн үзрә имла апарыр. Бу исә кечән дәрсдә өјрәнилмиш материалын нә дәрәчәдә мәнимсәнилмәсини мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүәллимә имкан верир.

Күбра мүәллим дејир:

— V—VI синифләрдә ев тапшырыгларыны мән һәмишә белә јохлајырам: дәрсин әввәлиндә кечдијим материал әсасында шакирдләрә кичик мүстәгил иш верирәм. Мәсәлән, чүмлә фикирләшмәк, грамматик тәһлил етмәк, көстәрилмиш гајдаја ујғун олараг «Орфографија лүгәтиндән» мүәјјән сөзләри тапыб көчүрмәк вә с.

Јазы тахтасына бир вә ја ики шакирд чағырырам. Онларә тәклиф едирәм ки, евә верилмиш тапшырыгдан мүәјјән сөзләри тапыб тахтаја јазсынлар. Мәсәлән, бир тапшырыгда сөзләрдә бурахылмыш һәрфләрин гојулмасы тәләб олуноурду. Бу тапшырыг мүрәккәб сөзләрин јазылышы һаггында верилмиш мә'луматы мөһкәмләтмәк үчүн верилмишди. Биринчи шакирд анчаг мүрәккәб сөзләри тахтаја јазыр, икинчи шакирд исә

онларын јазылыш гајдасы һаггында мә'лумат верир, сонра да тәләб олуноан һәрфләри рәнкли табаширлә мүвафиг јердә гејд едир.

Бу заман синиф мүстәгил иши јеринә јетириб гуртарыр. Бундан сонра мәним тәклифимлә шакирдләр дәфтәрләрини ачыр, тахтадакы јазы илә јохлајырлар.

Јохламаја 2—3 дәгигә вахт сәрф олуноур.

Белә тапшырыгы бә'зән башга јолла да јохлајырам. Мәсәлән, бу сөзләрин һамысыны (хүсусән, јазылышы чәтин сөзләри) лүгәт үзрә имла мәтнинә дахил едирәм. Бунларә сечмә имла илә дә јохламаг олар: бу мәгсәдлә дә чағрылмыш 3 шакирд јазы тахтасыны үч сүтуна ајырыр. Онлар сүтунларын бириндә битишик, икинчидә ајры, үчүнчүдә исә дефислә јазылан мүрәккәб сөзләри гејд едирләр.

Күбра Һачыбәјова кечмиш дәрсдә мәнимсәнилмиш материалын кејфијјәтини јохламаг үчүн шакирдләрә мүстәгил ишин ашағыдакы һөвләрини тәклиф едир:

- 1) грамматик тәһлил;
- 2) евә верилмиш тапшырыгда грамматикадан бу вә ја дикәр гајдаја аид чүмләләри охунмуш бәдин мәтнләрдән сечиб дәфтәрә көчүрмәк;
- 3) мүәјјән схем үзрә чүмлә дүзәлтмәк вә ја һазыр чүмлә үзрә схем тәртиб етмәк;
- 4) ев тапшырыгындан мүәјјән сөзләри дахил етмәклә коментаријалы јазы;
- 5) евә верилмиш тапшырыгдакы сөзләрдән дахил етмәклә кичик һәчмлә ифадә вә ја инша јазмаг;
- 6) шакирдләрин бир-биринин јазыларыны јохламасы;
- 7) нүмунәләр јазмагла бу вә ја дикәр чавабын планыны тутмаг;
- 8) јени тапшырыг мәтнинә ев тапшырыгындан мүәјјән сөз вә чүмләләр дахил етмәк;

(бу һөв тапшырыг ејни заманда билик вә вәрдишләрин мөһкәмләнмәсинә хидмәт едир).

9) сорғу үчүн нәзәрдә тутулмуш шакирдләрин дәрсдә (мәктәблинин мүстәгил иши заманы) ев тапшырыг дәфтәрләрини јохламаг;

10) ев тапшырыгындан сөз вә сөзбирләшмәләриндән шиһаһи чүмләләр дүзәлтмәк;

11) јолдашларынын чаваблары һаггында рә'ј сөјләмәк вә с.

Күбра мүәллимин дедији кими, рә'ј шакирдләрин фәаллашдырылмасы үчүн јахшы васитәдир. О, шакирдләрин нитг инкишафына хидмәт едир, тәнгиди фикир сөйләмәјә, өз јолдашларынын билијинә гижмәт вермәјә өјрәдир.

Рә'ј аз вахт (2—3 дәгигә) апарыр. Бу исә бир шакирдин дә билијини јохламаға имкан верир.

Бу вә ја дикәр грамматик гајдаларын јазылы изаһы чох фајдалыдыр. Јохламанын бу нөвүндән ајры-ајры мөвзулар вә ја бөлмәләр өјрәнилдикдән сонра да истифадә етмәк олар.

К. Начыбәјова билијин јохланылмасынын бу нөвүндән сөһбәт дүшәндә деди:

— Нәгли чүмләнн өјрәндикдән сонра јазы тахтасына ики шакирд чағыраам. Мәним тәклифимлә шакирдләрин бири тәбаширлә јазы тахтасыны ики һиссәјә ајырыр. Һәммин шакирдләрдән бири јазы тахтасынын сол һиссәсиндә нәгли чүмләјә аид нүмунә гејд едир. (Бә'зән нүмунәни мән өзүм дә диктә едирәм).

Икинчи шакирд исә бу заман нүмунәјә мүвафиг олан гајданы тахтанын сағ һиссәсиндә јазыр. Беләликлә, јазы тахтасында белә јазы алыныр:

Пионерләр дүшәркәјә јола дүшүрдүләр.

Һәр һансы бир мә'луматы билдирән ади тәвири чүмләјә нәгли чүмлә дејилир.

Тәләффүздә нәгли чүмләннин сонунда сәс алчалыр, јазыда исә нөгтә гојулур.

Күбра мүәллим јарадычы характердә олан бүтүн ев тапшырыларыны јохлајыр, синиф журналында вә шакирдин күндәлијиндә гижмәт јазыр.

О, һәр һансы бир гижмәти дәрсин ахырында шакирдләрә е'лан едир. Әлбәттә, шакирдләрин дәркетмә фәалијјәтини артырмаг үчүн бу да фајдалы пријомдур.

Күбра мүәллим чох һаглы олараг дејир:

— Дәрсин әввәлиндә верилмиш гижмәт шакирди сакитләшдирир, дәрсин о бири мәрһәләләриндә исә о гејри-фәал олур. Тәчрүбә көстәрир ки, әкәр мүәллим бүтүн дәрс мүддәтиндәки билијини нәзәрә алыб гижмәт верәрсә, шакирд, нәинки јохлама просесиндә, һәмчинин бүтүн дәрс мүддәтиндә фәал олур.

Шүбһәсиз ки, шакирдләрин бу системлә гижмәтләндирилмәси мүәллимдән бөјүк диггәт тәләб едир. Мүәллим 7—8 ша-

кирдин чавабыны јадда сахламалы, онун чавабынын нөгсанлы вә мүвәффәг чәһәтләрини нәзәрә алыб она гижмәт вермәлидир.

Әлбәттә, мүәллим бирдән-бирә буна наил ола билмәз. Бә'зи мүәллимләр шакирдин дәрс мүддәтиндәки ишини нәзәрә алмырлар. Јарымчыг, башдансовду чаваба вә ја садә бир ишә гижмәт верирләр. Бу исә тә'лим просесиндә билијин мејдана чыхарылмасы идејасыны корлајыр, шакирдләри һәгиги гижмәт алмаг нијјәтиндән узаглашдырыр.

Азәри дили тә'лиминдә, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин дәрслик үзәриндә фәаллығыны артырмаг нәзәри материал үзәриндә дәрәдә ишләтмәк демәкдир. Билијин јахшылашмасына белә јанашма нәтичәсиндә шакирдләр китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри газанырлар.

Јени материалын өјрәнилмәси просесиндә шакирдләри бир нечә пријомла фәаллашдырмаг олар.

Мәсәлән, Р. Гулијева (Исмајыллы гәсәбә орта мәктәбинин мүәллими) бу саһәдәки тәчрүбәсиндән данышаркән деди:

— Јени материалын өјрәнилмәси просесиндә мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмәјә чалышырам. Мәсәлән, «Әләвәләрдә дургу ишарәләри» мөвзусунун өјрәдилмәсини белә тәшкил едирәм: евә вердијим тапшырығы јохладыгдан сонра шакирдләрә тәклиф едирәм ки, бу вә ја дикәр параграфы дәрсликдән охусунлар. Мән исә ашағыдакы суаллары јазы тахта-сына гејд едирәм:

1. Нитгимиздә әләвәләрин ролу нәдән ибарәтдир?
2. Әләвә сөз вә чүмләләри нечә охумаг лазымдыр?
3. Әләвә сөз вә чүмләләрдә һансы дургу ишарәләри ишләнир?

Әввәлчә, шифаһи синтактик тәһлил нәтичәсиндә әләвә сөз вә чүмләләрин нитгимиздәки ролуну ајдынлашдырырам. Сонра да онларын интонасијасына шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм.

Јени материалын нә дәрәчәдә мәнимсәнилмәсини өјрәнмәк мәгсәди илә мүсаһибә апарырам. Сонра да синифдә охудуғлары бәдии мәтнләрдән әләвә сөз вә чүмләләр фикирләшиб јазмағы шакирдләрә тапшырырам. Шакирдләр тапшырығы јеринә јетирдикдән сонра һәммин нүмунәләр бир нечә шакирдә охутдурур вә дургу ишарәләрини изаһ етдирирәм. Мүстәгил иш вермәклә дәрси јекунлашдырырам.

Р. Гулијева шакирдләрин ишини фәаллашдырмаг үчүн јени материалын изаһы просесиндә мүхтәлиф әјани васитәдәи дә (мәсәләи, чәдвәл, схем вә с.) истифадә едир.

Шакирдләрин јени материалы јахшы баша дүшмәләри вә мәнимсәмәләри үчүн мүәллимләр башга пројомларда тәтбиг едирләр. Онлар чалышырлар ки, јени дәрсин изаһы просесиндә шакирдләр дәрседә пассив иштиракчы олмасынлар, јени материалы мүстәгил олараг тәһлил вә мүгајисә етмәји бачарсынлар, нәтичә чыхарсынлар.

Мәсәләи, Н. Нүсәјнов (Минкәчевир шәһәриндәки интернат мәктәбин мүәллими) V синифдә јени дәрсин изаһы заманы шакирдләрә мүхтәлиф нөвдә мүстәгил иш тапшырыр:

а) Шакирдләр јени дәрсин изаһы заманы план тәртиб едирләр. Мәсәләи, «Бөјүк һәрфләр» мөвзусу үзрә шакирдләр ашағыдакы планы тутмушлар:

Дәрсин мөвзусу: «БӨЈҮК ҺӘРФЛӘР».

ПЛАН

Бөјүк һәрфлә башлајыр:

1. Адамын ады, атасынын ады, фамилијасы.
2. Нейван ләгәбләри.
3. Чографи адлар.
4. Мәркәзи идарә вә тәшкилат адлары.
5. ССРИ фәхри адлары.
6. Ингилаби бајрам вә тарихи күн адлары.
7. Тарихи һадисә адлары.
8. Гәзет, журнал, әдәби вә мусиги әсәрләрин адлары.

Шакирдләр изаһат заманы нүмунәләр көстәрмирләр. Өз изаһатыны гуртардыгдан сонра мүәллим тәклифи илә шакирдләр өз планларыны охујур, өз нүмунәләрини (сөз вә ја чүмләләри) дәфтәрләринә јазырлар. Тапшырыг јеринә јетирилдикдән сонра шакирдләр план үзрә гајданы дејир, јери кәлдикчә өз нүмунәләрини әләвә едирләр.

б) Бә'зән мүәллим јени дәрсин изаһы заманы јазы тахтасында садә план гејд едир, шакирдләр исә мүрәккәб план дүзәлдирләр.

Мәсәләи, «Исим» мөвзусунун изаһы илә әлагәдар олараг шакирдләр ашағыдакы мүрәккәб планы тәртиб етмишдиләр:

Мүәллим јазы тахтасында гејд едир	Шакирдләр мүстәгил олараг дәфтәрләриндә јазырлар
1. Исмин тә'јин едилмәси вә әһәмијјәти.	1. Исмин тә'јин едилмәси вә әһәмијјәти.
2. Исмин грамматик әләмәтләри: һаллара вә кәмијјәтә көрә дејишмәси.	2. Исмин грамматик әләмәтләри: а) тәк вә чәм олур, б) һалланыр. б һалы вардыр: адлыг, јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик, јерлик, чыхышылыг.
	3. Чүмләдә ролу: исим чүмләдә мүбтәдә, хәбәр, тамамлыг, зәрфлик.

Планы тәртиб етдикдән сонра шакирдләр мүстәгил олараг мувафиг нүмунәләр сечирләр. Јени материалы (нүмунәләри) плана дахил едирләр вә с.

Јени билијин мөһкәмләндирилмәси үзәриндә иш дәрсин мүһүм мәрһәләсидир. Мәһз она көрә дә мүәллим дәрсин бу мәрһәләсиндә шакирдләрин дәркетмә фәалијјәтини артыран пријомлар һаггында да һәртәрәfli фикирләшмәлидир.

Р. Гулијева јени материалын мәнимсәнилмәси үсулуидаи асылы олараг бир нечә вариантдан истифадә едир. Биз ашағыда һәмин вариантлардан икисини веририк.

Биринчи вариант

Јени материалы шакирдләр мүстәгил өјрәнир вә ашағыдакы план үзрә исә мөһкәмләндирилләр:

1. Мүсаһибә (өјрәнилмиш материалын тәкрары просесиндә).

2. Өјрәнилмиш јени грамматик гајдаја ујғун олараг шакирдләр верилән тапшырыгдан шифаһи нүмунәләр сечирләр.

3. Шакирдләр шәкилләрдән истифадә едәрәк шифаһи нүмунәләр фикирләширләр.

4. Нәзәри материалын мөһкәмләндирилмәси вә онун практик тәтбиги мәгсәди илә коминтаријалы јазы.

5. Нәтичә: дәрседә јени нә өјрәндик вә с.

Икинчи вариант

Јени нәзәри материалы мүәллим дәрседә изаһ едир. Онун мөһкәмләндирилмәсини исә ашағыдакы план үзрә апарыр:

1. Дәрслик үзәриндә иш.

2. Верилмиш тапшырыгдан шакирдлэрэ шифаһи нүмунэлэр сечдирмэк.

3. Шакирдлэр «Орфографија лүғәтиндән» вә ја бәдин әсәрләрин мәтнләриндән, тарих, чографија дәрсликләриндән шифаһи олараг нүмунэләр (сөзләр вә ја чүмлөләр) көстәрирләр.

4. Бурахылмыш мүүжән һәрфи гојмаг вә ја сөзүн алтындан хәт чәкмәклә јазылы чалышма.

5. Грамматик тәһлил.

6. Мәнимсәнилмиш билији јохламаг үчүн сәсли имла, јохлама имла, сәрбәст имла, јарадычы имла апармаг.

7. **Дәрсләр үзрә нәтичә:** јени нә өјрәндик вә ону тәчрүбәдә нечә тәтбиг етмәлијик.

Јени тәдрис материалынын мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә Н. Сәмәдов (Ағдаш шәһәриндәки Низами адына 2 нөмрәли мәктәбин мүүллими) тәдрис материалынын мөһкәмләнмәсиндә шакирдләрин фикри фәаллығыны артырмаг үчүн имланын мүхтәлиф нөвләриндән (сәрбәст, јарадычы вә с.) истифадә едир. Бундан әлавә, о мүстәгил иш үчүн тапшырыглар да верир.

Хүсусилә, тәкрар—үмүмиләшдиричи дәрсләрдә Н. Сәмәдов шакирдләр тәрәфиндән грамматикаја аид әјани васитәнин һазырланмасыны да тәчрүбәдән кечирир.

Белә ки, һәр бир мүрәккәб мөвзу илә (мәсәлән, «Бағлајычысыз мүрәккәб чүмлә», «Васитәли вә васитәсиз нитг» вә с.) әлагәдар олараг мүүллимин тәклифи илә шакирдләр дәфтәрләриндә үмүмиләшдиричи характердә олан чәдвәлләр һазырлајыр, схемләр тәртиб едирләр.

Бу пријом нәинки кечилмиш мүрәккәб мөвзуларын даһа да мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур, һәм дә шакирдләрин билијини мүүжән системә салыр.

Бүтүн бу пријомлар дәрсин мараглы вә чанлы кечмәсинә имкан верир ки, бу да азәри дилинин мүвәффәгијәтинин даһа да јүксәлмәсинә сәбәб олур.

АХШАМ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АЗӘРИ ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ФӘАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

К. МИҚАЈЫЛОВ,
педагожи елмәр намизәди.

Ахшам мәктәбләринин спесифик хүсусијјәтләри нәзәрә алынараг, дәрс просесиндә шакирдләрин фәаллығынын тәшкилинә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Ахы, фәаллыг тәһлим ишләринин кејфијјәтини јүксәлтмәјә, дәрси синифдә шүрүрлү сурәтдә мәнимсәмәјә хидмәт едир.

Фәаллыг нәдир? Һәлә вахты илә бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински һаглы олараг демишдир ки, шакирдләрин тәһлимдә фәаллығы онлары јетишдириб камилләшдирмәк үчүн ән етибарлы амилләрән биридир. Дәрс просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг дедикдә, биз һәр шејдән әввәл онларын диггәтли олараг зәһни фәалијјәтлә дәрсдә иштирак етмәләрини, мәнтиги мүгајисәләр апара билмәләрини, нәзәри материаллары әмәли ишә тәтбиг етмәји бачармаларыны нәзәрдә тутуруг. Дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн еврестик мүсаһибәдән, китаб үзәриндә мүстәгил ишдән, карточкадан вә башга мүвафиг иш формаларындан јерли-јериндә, һәм дә бачарыгла истифадә етмәк лазымдыр.

Дәрсин сәмәрәли тәшкилиндә ахшам мәктәбләринин мүәллимләри Липетски, Ростов, Ленинград вә республикамызын габагчыл мүәллимләринин иш тәчрүбәсиндән дә кениш шәкилдә истифадә етмәлидирләр. Тәәссүф ки, бир чох мүәллимләр һәлә көһнә гајдада ишләјир, тәдрис материалларыны шакирдләрә еһкамчылыгла изаһ едир, шакирдләрин биликләрини лазымы тәмринләрлә мөһкәмләтмирләр. Һалбуки дәрси елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр грамматика дәрсләриндәки нәзәри билији практикаја тәтбиг етмәји бачарсынлар.

Бир чох мұаллимләрин дәрсләринин мұшаһидәси кәстәрир ки, онлар дәрси изаһ етмәклә кифајәтләнирләр. Мұаллим јени материалы јахшы изаһ етди, шакирдләр, куја ки, диггәтлә гулағ асдылар. О бири дәрседә исә мә'лум олур ки, шакирдләрин әксәријјәти дүнән кечдикләри дәрси јахшы мәнимсәмәмишләр. Бунун сәбәби нәдир? Бунун сәбәби одур ки, шакирдләр дәрси динләјәркән дәриндән дүшүнмәмишләр, јени дәрсин изаһы заманы онларын зәһни фәалијјәти, тәфәккүрләри фәал олмамышдыр. Бурадан нәтичә чыхармағ лазымдыр ки, мұаллимин ајдын, әтрафлы, ардычыл изаһы илә бәрабәр, дәрседә шакирдләрин дә фәаллығы лазымдыр. Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински кәстәрир ки, һәмишәлик јадда сахламағ лазымдыр ки, шакирдә бу вә ја дикәр билији вермәк шәрт дејил, онда мүстәгиллик арзусу ашыламағ лазымдыр ки, о, мұаллимсиз дә јени билији өјрәнә билсин. Узун мүддәт јадда галан билик, о биликдир ки, адам өзү ону фәал вә шүүрлу сурәтдә әлдә етмиш олсун. Ахшам мәктәпләриндә тәдрис просесиндә әсас јери шакирдләрин фәаллығы вә мүстәгил иши тутмалыдыр. Лакин тәчрүбә кәстәрир ки, бу иш һәлә ахшам мәктәпләриндә лазыми јер тутмамышдыр. Мұаллимләрин бәзиләри шакирдләрин марагсыз, һәвәссиз олдуғларындан, охумадығларындан шикајәтләнирләр. Бизчә, бу мұаллимләр өз фәнләрини билсәләр дә онларын педагожи усталығлары, тәдрис етдији фәннә марағ ојатмағ габилијјәтләри чатмыр. К. Д. Ушински бу барәдә јазыр: «Фәннин өзүнүн марағ ојатмасыны вә изаһатын марағлы гурулмасына јалныз университетләрдә үмид бағламағ олар, о да һәр заман олмур, орта вә ибтидан мәктәпләрдә ишә шакирдин фәнлә марағланачағыны көзләмәк олмаз. Бурада белә бир үсул ишләдилмәлидир ки, мұаллим бунун көмәји илә бүтүн динләјичиләрин диггәтини һәмишә ојағ һалда сахлаја билсин»¹.

Ахшам мәктәпләринин V—VIII синифләриндә азәри дили фәнни систематик бир курс кими кечилир. Бу фәннин материалларыны нәзәри вә практик оларағ шакирдләрә чатдырмағ үчүн фәннин тәдрисиндә шакирдләрин фәаллығынын тәшкилинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Ахшам мәктәпләриндә апардығымыз мұшаһидәләр вә гојдугумуз експериментин нәтичәсиндә мұәјјән етдик ки, әввәлчә

¹ К. Д. Ушински. «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бақы, 1953, сәһ. 74.

үмуми, сонра исә фәрди сорғу апармағ лазымдыр. Чүнки үмуми сорғу синфи сәфәрбәрлијә алып, синфин һазырлығыны үмуми шәкилдә кәстәрир. Белә сорғуда мұаллим шакирдин сорғуја һазыр олдуғуну мұәјјәнләшдирир. Бунунла да о, кимин мәсләһәт саатына дә'вәт олуначағыны мұәјјәнләшдирир. Үмуми сорғу нәдир? Үмуми сорғу адындан да көрүндүју кими, шакирдләрин һамысыны әһәтә едән сорғудур. Үмуми сорғуну сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн мұаллимдән чидди һазырлығ вә педагожи усталығ тәләб едир. Одур ки, тәчрүбәли мұаллимләр, Азәрбајчан дили дәрсләринин даһа сәмәрәли вә мүтәшәккил кечмәси үчүн бу үсулдан јә'ни шакирдләрин билик, вәрдишләрини мұәјјәнләшдирмәкдән кениш истифадә едирләр. Бу үсул шакирдләри фәаллашдырыр, онларын фикри инкишафына вә мүстәгиллијинә чох көмәк едир.

Бу чәһәтдән Кировабад шәһәриндәки 3 нөмрәли ахшам мәктәбинин дил-әдәбијјат мұәллими Сејидова Сејидовун иш тәчрүбәсини нүмунә кәстәрә биләрик.

С. Сејидов јени мөвзу олан әвәзлији шакирдләрә јахшы өјрәтмәк үчүн кечилмиш нитг һиссәләрини үмуми сорғу илә тәқрар етдирди. О, бу тәқрары мұсаһибә јолу илә тәшкил едәрәк шакирдләрин фәаллығы әсасында јени дәрси — әвәзлији изаһ етди.

Бақыдақы 10 нөмрәли ахшам мәктәбинин мұәллими Рәһимбәјли Бадам јени дәрси изаһ едәркән шакирдләрин мүстәгиллијини вә фәаллығыны ашағыдақы шәкилдә тәшкил едир. О, бир нечә чүмләдән ибарәт рабитәсиз мәтн диктә едир. Шакирдләр һәмин чүмләләри дәфтерләринә јазырлар.

1. Мән чај фабрикинә фәһлә ишләјирәм.

2. Огтај заводда чилинкәр ишләјир.

Сонра мұаллим еврестик үсулла шакирдләрин көһнә биликләрини ашкара чыхарыр вә јени дәрсин баша дүшүлмәсини үчүн зәмин јарадыр.

М. — Дилимиздә нечә сәсли вардыр?

Ш. — Дилимиздә 9 сәсли вардыр.

М. — Бунлардан нечәси галындыр вә һансылардыр?

Ш. — Бунлардан дөрдү а, ы, о, у галын сәслиләрдыр.

М. — Инчә сәслиләр һансылардыр?

Ш. — Инчә сәслиләр: э, е, и, ө, ү-дүр.

Инди јаздығыныз чүмләләрдән сөзләри сечиб 3 сүтунда јазын.

Биринчи сүтунда галын сәсли сөзләри, икинчи сүтунда инчә сәсли сөзләри, үчүнчү сүтунда да галын вә инчә сәсли сөз-

лэри јазын. Шакирдлэр ашағыдакы шәкилдә схем тәртиб едиб, сөзлэри мүәјјәнләшдирилэр.

1) Галын сәсли сөзлэр	2) Инчә сәсли сөзлэр	3) Галын вә Инчә сәсли сөзлэр
Чәј Оттај Заводда	Мән фәһлә ишләјирәм чилнкәр ишләјир	Фабрикинә

Мүәллим шакирдлэрин диггәтини тәртиб етдиклэри схемә чәлб едир вә башлыг олараг аһәнк гануну јазыр. Сизин тәртиб етдијиниз бу схемин биринчи вә икинчи графикасы аһәнк гануна табе олур, үчүнчү графикадакы сөз исә аһәнк ганунуна табе олмамышдыр. Аһәнк гануна көрә, биринчи графада анчаг галын сәслилэр бир-бирини изләмиш, икинчи графада исә анчаг инчә сәслилэр бир-бирини изләмишдир. Үчүнчү графада исә олан сөздә сәслилэр бир-бирини изләмәдиклэри үчүн аһәнк гануна табе дејилдир. Ким бу схемдән вә изаһатдан нәтичә чыхарыб аһәнк гануна тә'риф верәр?

Шакирд тәхмини олараг чаваб верир ки, сөзләрдә ејни чинсли сәслилэрин бир-бирини изләмәсинә аһәнк гануну дејилдир. Сизин тәртиб етдијиниз бу схемдән көрүнүр ки, дилимиздә ишләнән сөзлэрин әксәријјәти аһәнк гануна табедир. Аһәнк гануну әсасында биз сөзлэри орфографик чәһәтдән дүзкүн јазмағы өјрәнирик.

Дәрслик васитәсилә шакирдлэри фәаллашдырмаг үчүн онлары тә'лим методларындан бири олан китаб үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләркән шакирдлэр раст кәлдиклэри чәтин јерлэри бурахыр, ардыны давам етдирилэр. Көмәк үчүн мүәллимә мүрачигәт етмирлэр. Бу, китаб үзәриндә мүстәгил иш үчүн бөјүк гүсурдур. Бу һагда көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја јазыр: «Әкәр мүәллим ушага китабы мүстәгил сурәтдә охумағы, китабханада ишләјә билмәји өјрәтмәзсә, јухары синифдә тәкбашына ишләмәк үчүн ушағы пис силаһландырмыш олараг, бу синифләрдә һәр шеји өзү изаһ етмәли олачагдыр»¹.

¹ Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрлэри, Баки, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын нәшри, 1950, сәһ. 111.

Мүәллимин рәһбәрлији олмадан шакирдлэр китаб үзәриндә ишләјиб, мүстәгил нәтичә чыхара билмәзлэр. Охудуглары мөвзунун мазмунуну баша дүшмәзлэр. Мүәллимин дүзкүн вә планлы методики рәһбәрлији нәтичәсиндә шакирдләрдә мүстәгиллик вә фәаллығы арта билэр. Мәһз буна көрә дә һәр бир мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдлэр дәрсликдән шүүрлу сурәтдә мүстәгил истифада етмәјә алышсынлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дәрсдә дәрслик үзәриндә иш јени билик вермәкдә, дәрсин мөһкәмләндирилмәсиндә истифада едилән еффектли үсуллардан биридир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ахшам мәктәбиндә охујан шакирдлэри дәрсдә китаб үзәриндә мүстәгил ишләтмәк олдугча мүсбәт нәтичә верир. Бу үсулла шакирдлэр һәм синифдә, һәм дә евдә китабдан мүстәгил сурәтдә истифада етмәјә адәт едилэр. Мүәллим, һәр шејдән әввәл, шакирдләрә дәрсликдән истифада етмәји өјрәтмәлидир. Бунун үчүн дәрсликдәки мәтнлэрин абзаслар үзрә бөлүнмәсини изаһ етмәк лазымдыр. Нитг һиссәлэри һаггында мә'лумат јағлы шрифтләрлә верилмишдир. Мәсәлән, № 42-дә хитабын тә'рифи јағлы шрифтләрлә верилмишдир. Бу тә'рифи шакирд мөһкәм өјрәнмәли вә јадын-да сахламалыдыр. Шакирд баша дүшмәлидир ки, дәрсликдәки һәр бир јағлы шрифтлә верилән тә'риф, мә'лумат, анлајыш әсас мәсәлэләрдән биридир, буна чох диггәт вермәк лазымдыр.

Мәтнләрдәки абзасларда јени бир фикир ифада едилдир. Она көрә дә шакирд дәрслији охујаркән һәр бир абзаса, абзаслар арасындакы әлагәјә фикир вермәлидир.

Китабдан мүстәгил вә фәал сурәтдә истифада етмәк үчүн әсас јоллардан бири дәрсдә мәтнин тәһлилинни апармагдан ибарәтдир. Бунун үчүн суалларын гојулушунун бөјүк әһмијјәти вардыр. Параграф аид суаллар тәртиб етмәк вәрдиши шакирдләрә бир нечә јолла өјрәдилдир.

1) Мүәллим параграф аид суаллары дејир, шакирдләр дәрсликдән чаваб тапыб охујурлар.

2) Шакирдләр мүстәгил олараг параграфы охујурлар, ону һиссәләрә ајырыр вә һәр һиссәјә ујгун суаллар верирләр. Дәрсликдән һәмишә синифдә истифада етмәк олмур. Дәрсликлә шакирдлэри ишләдәркән онларын билик сәвијјәлэри, мөвзуларын һәчми вә характери нәзәрә алынмалыдыр. Мөвзу һаггында шакирдлэрин әввәлки илләрдән мә'луматы оларса,

јени дәрсин изаһыны белә дәрслик үзәриндә апармаг мүмкүндүр. Бәзи мөвзулары исә тәдрис едәркән һәмнин мөвзулары дәрсин мөһкәмләндирилмәси заманы шакирдләри китаб үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлән, VI синифдә «Фе'ли сифәтләр һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусуну кечәркән шакирдләрә дәрсликдәки материалы охумалы вә ашағыдакы суаллара шифаһи чаваб вермәжә һазырлашмағы тапшырмаг олар.

Суаллар јазы тахтасында јазылыр:

- 1) Фе'ли сифәтләр нәжә дејилир?
- 2) Фе'ли сифәтин фе'лә охшар чәһәтләри һансылардыр?
- 3) Фе'ли сифәтин сифәтәохшар чәһәтләри һансылардыр?

Шакирдләр һәмнин суаллары охујур, дәрсликдәки материал үзрә мувафиг чаваблар һазырлајырлар. Ахшам мәктәбләриндә дәрсе дејән мүәллимләр һәмнин синифдә «Чүмлә һаггында үмуми анлајыш» мөвзусуну кечәркән башга бир үсулдан истифадә едилрәр. Мүәллим онлара дәрсликдән материал үзрә мүстәгил план тутмағы тапшырыр. Шакирдләрин бу заман мүстәгил ишләри белә олур:

1) Дәрсликдәки биринчи параграфы охујуб, она анд план тәртиб едилрәр.

2) Планын һәр бир маддәсинә ујғун мисаллары әсаслан-дырырлар.

3) Кечилмиш параграфла һазыркы параграфын фәргини мүәјјәнләшдирир, јени нә өјрәндикләрини изаһ едилрәр.

Белә мүстәгил тапшырыглар заманы мүәллим дә парталар арасы кәзәрәк һәр бир шакирдин иши нечә јеринә јетирмәсинә нәзарәт едир. Лазым кәлдикдә о, шакирдләрә көмәк көстәрир. Беләликлә, мүәллим тапшырыг үзәриндә шакирдләрин дәрсликдән мүстәгил сурәтдә истифадә етдикләрини мүәјјәнләшдирир. Бир нечә шакирдин јахшы ишини синиф гаршысында нүмунә мөгсәди илә нүмајиш етдирир. Фе'ли бағламалар һаггында үмуми мә'лумат верәркән мүәллим дәрси әввәлчә шакирдләрә изаһ едир. Дәрсин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә мүәллим шакирдләрә дәрсликдәки материалы охутдурур. Сонра исә нәји баша дүшмәдикләрини онлардан сорушур. Бунунла јанашы мүәллим мәсәләләри изаһ едир. Сонра да мүәллим бир нечә шакирдә материалы охутдурур вә сөјләтдирир. Беләликлә, јухарыдакы изаһатдан көрүндүјү кими мүәллим шакирдләри дәрслик үзәриндә 3 үсулла ишләдәрәк.

онларын дәрсдә фәаллыг вә мүстәгиллијини артырмага чалышыр. Бизчә, шакирдләрдә дәрсликдән мүстәгил сурәтдә истифадә етмәк вәрдиши јаратмаг ахшам мәктәбиндә дәрсе дејән һәр бир мүәллимин башлыча вәзифәсидир.

Шакирдләрә билик, бачарыг вә вәрдишләрин шүүрлу сурәтдә өјрәдилмәсиндә, онлары фәаллашдырмагда чалышмаларын бөјүк ролу вардыр. Ахшам мәктәбләриндә чалышмаларын гаршысында бир тәләб јох, бир нечә тәләб гојулмалыдыр. Чалышма мәтнләриндә эмәк тәрбијәси, истеһсалат мәсәләләри дә өз әксини тапмалыдыр.

Шакирдләрдә дүзкүн јазмаг вәрдишини ашыламаг мөгсәди илә мүгајисә характерли чалышмалардан истифадә етмәк лазымдыр. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләләрдә «әср» вә «әсир» сөзләринин мә'наларыны изаһ едилрәр.

1. Низами Кәнчәви XII әсрдә јашамышдыр.
2. Чохлу дүшмән әскәри әсир дүшдү.

Тәчрүбә көстәрир ки, дәрсин сәмәрәли тәшкилиндә шакирдләрин көһнә биликләринә дә әсасланмаг мүсбәт нәтичә верир. Бу заман шакирдләрин көһнә биликләри јада салынаркән мүәллим онларын фәаллыгыны тәшкил едир. Бурада шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә аналожи јолла мүгајисә апарараг нәтичә чыхарырлар. Шакирдләр әввәлки биликләри әсасында јени билик әлдә едилрәр. Мүәллим шакирдләрин өзләринин ајдынлашдыра биләчәкләри материаллары изаһ етмә мәлидир. Буна анд бир дәрсе нүмунәси верәк. Мүәллим јени дәрсе олан «Исимдән дүзәлән сифәтләрин әмәлә кәлмәси» мөвзусуну изаһ едәркән шакирдләрин көһнә билијинә әсасланыр. Бунун үчүн мүәллим шакирдләрә «исимләрин әмәлә кәлмәси» мөвзусуну тәқрар етдирир. Шакирдләрә тапшырыр ки, дәрсликдән һәмнин мөвзуну охусунлар вә јада салсынлар. Сонра шакирдләрдән икиси охудуглары параграфын мәзмунуну данышырлар. Бундан сонра мүәллим изаһ едир ки, билдијиниз бу гајда үзрә сифәтләр дә әмәлә кәлир. Буна анд ашағыдакы мисаллары көстәрир вә шакирдләрин дә мисаллар көстәрмәсини хаһиш едир. Мүәллим јазы тахтасына кәндли, мәктәбли; савадлы (адам), мејвәли (ағач) сөзләрини јазыр. Шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә јазы тахтасындакы кәндли вә мәктәбли сөзләрини изаһ едилрәр. Шакирдләр көһнә биликләринә әсасән изаһ едилрәр ки, кәндли вә мәктәбли сөзләри һәр икиси дүзәлтмә исимдир. Бу дүзәлтмә исимләр сөздүзәлдичи

шакилчиләр васитәсилә әмәлә кәлмишдир. Һәр ики сөзүн көкү дә кәнд вә мәктәб кими садә исимләрдән ибарәтдир. Шакирдләрин бу биликләринә әсасланан мүәллим изаһ едир ки, дүзәлтмә сифәтләр дә дүзәлтмә исимләр кими әмәлә кәлир.

Шакирдләр мүгајисә нәтичәсиндә мүәјјән едирләр ки, савадлы вә мејвәли сөзләри дүзәлтмә сифәтләрдир. Беләликлә, шакирдләр көһнә биликләри әсасында јени гајданы тез өјрәнирләр вә мисаллар көстәрә билирләр. Сифәтин әмәлә кәлмә гајдасы әсасән исмин әмәлә кәлмә гајдасына ујғун кәлир.

Јени дәрә синифдә мәнимсәдилдикдән сонра, дәрси мөһкәмләндирмәк үчүн бир сыра чалышмалар вермәк лазымдыр. Мүәллимин рәһбәрлији вә нәзарәти илә шакирдләр чалышмалары мүстәгил ишләјирләр.

1. Верилмиш исимләрдән сифәт дүзәлдин вә әмәлә кәлмә гајдасыны изаһ един. Ингилаб, зәһни, чүр'әт, мејвә, су.

2. Ашағыдакы сифәтләри чүмләләр ичәрисиндә ишләдин. Јарашыглы, мараглы, мөһтәшәм, күмүшү, булудсуз.

Ишин ичрасы коллектив шакилдә јохланылыр. Һәр бир шакирд дүзәлтдији чүмләләри охумаға сәј көстәрир. Мүәллим 4—5 шакирддән сорушур вә онларын биликләрини гижмәтләндирир.

Азәрбајчанын көркәмли педагогу М. Т. Сидги һаглы олараг јазыр ки, тәләбәсинин тәрәггисини арзу едән мүәллимләр тәқрарламагдан усанмамалыдыр. Инсаф илә дүшүнсәләр биләрләр ки, тәдрис тәқрардан ибарәтдир.

Ахшам мәктәбләриндә әјани вәсаитин ролу бөјүкдүр. Дәрси синифдә мәнимсәтмәкдә, вахта гәнаәт етмәкдә, шакирдләри фәаллашдырмагда әјани вәсаитдән истифадә етмәк сәмәрәли нәтичәни верир. Тәәссүф ки, азәри дилиндән олан әјани вәсаит олдугча аздыр. Бу, мәктәбин бу күнкү тәләбатыны өләмир. Буна бахмајараг мүәллимләримиз аз олан әјани вәсаитдән дәнә-дәнә истифадә етмәли, өзләри јарадычы сурәтдә әјани вәсаитләр тәртиб етмәли вә шакирдләрә дә јери кәлдикчә мүхтәлиф схемләр тәртиб еләтдирмәлидирләр. Габагчыл мүәллимләримиз бәзән јени материалын изаһыны әјани вәсаит үзәриндә тәшкил едирләр. Фикримизи Кировабат шөһәриндәки 3 нөмрәли ахшам мәктәбинин дил-әдәбијат мүәллими Сејидаға Сејидовун тәчрүбәси илә сүбут едә биләрик. О, VII синифдә «Хитаб» мөвзусуну тәдрис едәркән ашағыдакы әјани вәсаити јазы тахтасындан асды.

Х И Т А Б

Садә хитаб

1. Ариф, сән нечәнчи синифдә охујурсан?
2. Дүшүн, Күндүз, инди дүшүмәк вә јени јоллар тапмаг сәнин борчундур.
3. Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да әкинчи!

Мүрәккәб хитаб

4. Јолдаш Алмаз, сизин тапшырыгларыңыз јеринә јетирилмишдир.
5. Јох, әзиз достум, мән бу һагда чох дүшүмүшәм.
6. Хош кәлмисән, көзәл вә севимли баһар!

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр јазы тахтасындан асылмыш әјани вәсаитә диггәтлә бахыр вә суаллара чаваб һазырлајырлар.

Сонра исә мүәллим һәмин суаллар үзрә суал-чаваба башлајыр.

М. — Биринчи чүмләдә кимә мүрачиәт олунур?

Ш. — Биринчи чүмләдә Арифә мүрачиәт олунур.

М. — Икинчи чүмләдә кимә мүрачиәт олунур?

Ш. — Икинчи чүмләдә Күндүзә мүрачиәт олунур.

М. — Үчүнчү чүмләдә кимә мүрачиәт олунур?

Ш. — Үчүнчү чүмләдә әкинчијә мүрачиәт олунур.

М. — Доғрудур. Һәр үч чүмләдә биз мүәјјән бир шәхсә мүрачиәт едирик. Демәли, хитаб нәји билдирир?

Ш. — Хитаб мүрачиәт олуан шәхси билдирир.

Шакирдләр бир-бир Ариф, Күндүз вә әкинчи сөзләрини көстәрир вә буларын хитаб олдуғуну сөјләјирләр.

М. — Биринчи чүмләдә һансы сөз мүбтәдадыр?

Ш. — Биринчи чүмләдә сән сөзү мүбтәдадыр.

М. — Икинчи чүмләдә һансы сөз мүбтәдадыр?

Ш. — Икинчи чүмләнин дә мүбтәдасы сәндир.

М. — Үчүнчү чүмләнин мүбтәдасы һансыдыр?

Ш. — Үчүнчү чүмләнин дә мүбтәдасы сәндир.

ГҖД: 1) алтындан хәтт чәкилмиш хитаблар нәзәри чәлб етмәк үчүн јағлы шрифтлә верилмишдир.

М. — Биринчи чүмлөдө хитаб олан Ариф исмин хансы халындадыр?

Ш. — Биринчи чүмлөдө хитаб олан Ариф сөзү исмин адлыг халындадыр.

М. — Икинчи чүмлөдө хитаб олан Күндүз сөзү исмин хансы халындадыр?

Ш. — Икинчи чүмлөдө хитаб олан Күздүз сөзү исмин адлыг халындадыр.

М. — Үчүнчү чүмлөдө хитаб олан экинчи сөзү исмин хансы халындадыр?

Ш. — Үчүнчү чүмлөдө хитаб олан экинчи сөзү дә исмин адлыг халындадыр.

М. — Бурадан нә нәтичә чыхармаг олар?

Ш. — Хитаблар һәмишә исмин адлыг халында олур.

Мүәллим шакирдләрин дүзкүн чавабларыны тәсдиг етдикдән сонра элава етди ки, чүмлөдө хитабла мүбтәданы гарышдырмамаг үчүн узлашмаја фикир вермәк лазымдыр.

Чүмләнин мүбтәдасы хәбәрлә узлашыр. Мәсәлән, сән оху-журсан?

Сән дүшүн, сән кәтир.

Чүмлөдәки хитаб исә һеч бир чүмлә үзвү илә узлашмыр.

Анчаг она мүрачиәт олундуғундан мәзмунча чүмләјә бағлы олур.

Мүәллим суал-чаваб үсулу илә јазы тахтасындан асдыгы бу әјани вәсаитлә хитабын чүмлөдәки јерини вә гурулушуну да мүәјјәнләшдирди.

Көрүндүјү кими, әјани вәсаит үзәриндә тәшкил олунмуш јени дәрсин изаһы нә гәдәр марағлы кечир. Бу үсулла һәм вахта гәнаәт олунур, һәм дә шакирдләр дәрседә фәаллыг көстәрирләр. Беләликлә, шакирдләр јени дәрси практик јолла синифдә мәнимсәјирләр.

Ахшам мәктәбләриндә габагчыл тәчрүбә кениш јайылыр, грамматика јалһыз нәзәри чәһәтдән дејил, практики шәкилдә дә шакирдләрә өјрәдилер. Артыг дил дәрсләриндә грамматик тәһлиллә јанашы, изаһедичи јазылардан да истифадә олунур. Изаһедичи јазылары грамматик тәһлиллә гарышдырмаг ол-маз. Изаһедичи јазыларда мүәллимин диктәси илә бир нечә чүмлә вә јахуд кичик бир рабитәли мәтн дејилир. Мүәллим диктәни азәри дилинин орфоепија гајдалары әсасында апа-рыр. Јазы тахтасында һеч кәс олмур. Бүтүн шакирдләр мүәл-

лимин диктә етдији чүмләләри јазырлар. Мүәллим диктәдән габаг елан едир ки, бүтүн нитг һиссәләри дејил, анчаг исим-ләри тапыб изаһ едәчәксиниз. Бу үсулла шакирдләр дәрседә фәал олур, мүстәгил дүшүнүрләр. Мүәллим ашағыдакы чүм-ләләри диктә едир:

1. Мә'насыз һәјат вахтсыз өлүм кимидир.

2. Сәнәт, доғрудан да, инсанын мә'нәви көмәкчисидир.
(Н. Мейди)

3. Телефон 1861-чи илдә ихтира едилмишдир.

4. Јер үстүндәки бүтүн не'мәтләрин мајасы әмәкдир, бил-ликдир.

5. Совет вәтәндашы Ј. Гагарин илк дәфә олараг космоса учмушдур.

6. Хошбәхтлији адам мүбаризәдә газаныр. (М. И.)

7. Үфүгләр гызарыр ал күлләр кими,
Күнәш бој көстәрир, ачылыр сәһәр.

Јығышын гәлбимә бүлбүлләр кими,
Еј илк хатирәләр, илк хатирәләр!

(С. Вурғун)

Шакирдләр мүстәгил олараг бу чүмләләрдәки исимләри тапыб изаһ едирләр.

Ахшам мәктәбләриндә дәрсе дејән мүәллимләрин әсас мәг-сәди тәдрис етдикләри фәнләри шакирдләрә синифдә өјрәт-мәкдир. Бунун үчүн шакирдләри фәаллашдырмаг вә онларын мүстәгил ишләрини тәшкил етмәк, дәрслик үзәриндә ишдән, схем вә әјани вәсаитләрдән кениш шәкилдә истифадә етмәк лазымдыр.

ЈЕРДӘЈИШМӘ ФЕ'ЛЛӨРИ

С. РЗАЈЕВ,

Сумгајыт шәһәри, 13 №-ли мәктәбин әдәбијат мұәллими.

Јердәјишмә фе'лләри һаггында дилчиликдә үмуми фикирләр мөвчуддур. Азәри дилчиликдә өтәри дә олса бу барәдә мә'лумат верилмәмиш, һәмнин фе'лләрин лексик-семантик мә'налары шәрһ олунмамышдыр; јердәјишмә адландырдығымыз фе'лләр һәрәкәт фе'ли кими верилмишдир. Биз бу семантик група дахил олан фе'лләрин спесифик хүсусијјәтләрини, башга мә'налы фе'лләрлә јахынлыг вә ајрылан чәһәтләрини көстәрмәји фәјдалы билдик, буна көрә дә мұгајисәли изаһаты мәгсәдәујгун көрдүк.

Јердәјишмә фе'лләри субъектин дејил, объектин (субъект тәрәфиндән) мөкан дәјишмәсини үмумиләшдирәрәк ифадә едән фе'лләри һесаб етмәк олар. З. У. Блјагов «Глаголы перемещения в современном русском литературном языке» адлы әсәриндә көстәрир ки, «јердәјишмә фе'лләринин хүсуси група ајрылмасы үчүн әсас өлчү субъект вә объектин мөкәндәјишмәси идејасынын олмасыдыр». Әлбәттә, мұәллифин бу фикри илә гисмән разылашмаг олар, чүнки объектин јердәјишмәсиндән дә бәһс олунур. Субъектин јердәјишмәси исә һәрәкәт фе'лләриндә ифадә олунур. З. У. Блјагов һәмнин фе'лләрдән данышса да онлары һәрәкәт фе'ли адландырыр, көстәрир ки, һәрәкәт фе'лләри ики чүр олура: а) тәкчә субъектин јердәјишмәсини көстәрәнләр: (гачмаг, кетмәк, вејилләнмәк, јүјүрмәк, сүрүнмәк вә с.), б) субъект вә объектин јердәјишмәсини билдирәнләр: (једәјә алмаг, јола салмаг).

Мұәллифин фикриндә олан долашыглыг мисалларда да өзүнү бирузә верир. Белә ки, «јола салмаг» ифадәси «субъект вә объектин јердәјишмәсини» дејил, һәр икисинин конкрет мә-

сафәни гәт етмәсини билдирир. «Јола салмаг» кетмәк демәкдир, лакин онда бир дә өтүрмәк сөзүнүн мә'насы үмумиләшир. Јахуд «једәјә алмаг» фе'лини көтүрәк. «Трактор автомобили једәјә алды» чүмләсиндә «једәјәалмада» һәм субъект (трактор), һәм дә объект (автомобил) иштирак едир, һәрәкәтдә олур. Лакин «Мәммәд ушағы јерә гојду» чүмләсиндә «гојмаг» просесиндә иштирак едән (јердәјишән) тәкчә ушаг, ичраеди-чи исә субъектдир. Бу фе'лдә дә бир һәрәкәт нәзәрә чарпмаг-дадыр, анчаг јердәјишмә хатиринә олан һәрәкәтдир. Зира Мәммәдин ушағы гучағындан, јахуд стулдан јерә гојмасы үчүн көстәрдји һәрәкәт һеч бир мәсафә гәт етмир, демәли, һәрәкәт фе'ли ола билмәз.

Г. К. Бағыровун «Азәрбајчан дилиндә фе'лин лексик-семантик инкишафы» адлы докторлуг диссертасијасында да һәмнин фе'лләр һәрәкәт фе'ли кими көстәрилер. Бәзи фе'лләрдән данышанда диггәтләјиг фикирләр сөјләјир. Әсәрин 77-чи сәһифәсиндә «әсас семантикасы е'тибары илә кечәр һәрәкәт фе'лләри групуна дахил олан апар фе'лини» мәзмунуну бир гәдәр сонра дүрүст көстәрир, јазыр ки; «Апар фе'линин әсас мә'насы һәр һансы бир шејин конкрет субъект тәрәфиндән көтүрүлүб лазыми истигамәтә јолланмасы демәкдир»¹.

Доғрудан да «апар» фе'ли субъект васитәси илә объектин јердәјишмәсини ифадә едир, мүстәгим мә'нада — мүстәгил фе'л кими ишләндикдә субъектин фәалијјәтини билдирир. «Ариф гардашынын палтосуну евә апарды» чүмләсиндә (палто өзү һәрәкәтдә ола билмәдији үчүн) иш көрән Арифдир. «Мұәллим ушаглары тәнәззәһә апарды» чүмләсиндә дә иш көрән (тәнәззәһә кедән ушаглар олса да) мұәллимдир. Әкс тәгдирдә чүмләдә башга семантикалы фе'л ишләнәрди. Әкәр иш көрән ушаглар олса иди, чүмлә белә оларды: — Ушаглар тәнәззәһә кетдиләр. «Кетмәк» әвәзинә «апармаг» дејилмәдији кими «апармаг» әвәзинә дә «кетмәк» демәк олмаз. Апармаг бәрәбәрди кетмәк үстәкәл мұәллимин рәһбәрлији.

Бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, «једәјә алмаг» фразеоложи бирләшмәсиндә объектин һәрәкәти субъектдән асылы олдуғу һалда, «апармаг» фе'линдә бу белә олмаја да биләр. (Јухарыда вердијимиз ики чүмләдәки «апар» фе'лини мұгајисә един). «Апар» анчаг субъект тәрәфиндән ичра едилән, объектин јердәјишмәсинә сәбәб олан «һал-һәрәкәти» билдирир.

¹ Г. К. Бағыровун көстәрилән әсәри, сәһ. 78.

Һәм ин хүсусијјәти ашағыда верилмиш чүмләләрдәки фе'лләр-дә дә мүшәһидә едирик.

«Ишдән чыхартдылар, һәбсә атдылар», (М. Мүшфиг, I чилд, сәһ. 163), «...Од ичиндән әл узатды Әслијә», (Јенә орада, сәһ. 224), «Бир гыз гачырмышлар». (Јенә орада, сәһ. 230), «Алы... габағындакы бошгабы бир азча о јана итәләди», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 667), «Командан дәрһал Ваһиди јолдашларына чатдырар», (Мир Чәләл, II чилд, сәһ. 83), «Вердијев, Ваһидин дәринләрә кедәчәјини дујуб, голундан тутду, кәтириб диванда отуртду», (Јенә орада, сәһ. 185), «Мәсмә, Ситәрә кими ај парчасыны көјдә көтүрәләр», (Јенә орада, сәһ. 224), «Һәм ин бу мәнзәрәнин архасында чаван ана баласыны башына галдырмышды», (Јенә орада, сәһ. 260), «...күчәләрдә сүзән машынлар Ваһиди кәздирәләр», (Јенә орада, сәһ. 204), «Мүсејиб Насәмәни завкомун јанына кәтирди», (Јенә орада, сәһ. 229), «Һәм ин күнүн сәһәри, тездән дә көчдү», (Јенә орада, сәһ. 443).

Бу чүмләләрдәки фе'лләр: — чыхартдылар, узатды, гачырмышлар, итәләди, чатдырар, отуртду, көтүрәләр, галдырмышды, кәздирәләр, кәтирди, көчдү вә гајтарды — объект ин јердәјишмәсини ифадә едир. Фе'лләр ин мәзмунунда јени һал—вәзијјәт јарадан конкрет иш вә һәрәкәт вәһдәт һалында бирләшир. Мәсәлән, «чыхармаг» фе'линдә олдуғу кими, зира бу фе'лин ичрасы башгасындан (субјектдән) асылдыр, она әмәл олундугда объект әввәлки јерини дәјишир; ону ишдән чыхартдылар, гушу јувасындан чыхартдылар вә саир. Демәли, ону ишдән чыхармагла јени һал-вәзијјәтә салдылар, јерини дәјишдиләр. Јахуд «гушу јувасындан чыхартдылар» чүмләсиндә гушун тутдуғу әввәлки мөканы дәјишдиләр; гуш бундан сонра ја әлдә, ја да сәмадә гәрар тутду. Һәм ин хүсусијјәт дикәр фе'лләрә дә хас олдуғундан изаһата еһтијач дујулмады.

«Чыхармаг вә чатдырмаг» фе'лләр иннн көкү (чых, чат) семантикасы е'тибары илә һәрәкәт билдирир, лакин — ар, дыр, дир — шәкилчләр ин јени мәнә әмәлә кәтирмишдир. «Мәрдан евдән чыхды вә Рафиг шәһәрә чатды» чүмләләр индә — чыхды — чатды — субјект ин өзүнәмәхсус һәрәкәтини билдирирсә, шәкилчләр гошулдугда јени семантик чалар мејдана кәлир, башга сөзлә, — чых — чат — просесиндә иштиракчылар чохалыр, һәрәкәт билдирмә зәифләјир, әксинә, конкрет әмәлин һәјәтә кечирилмәси сәјәсиндә әмәлә кәлән һал-вәзијјәт билдирмә даһа бариз нәзәрә чатдырылыр. Мүгајисә едәк: чых—чы-

хар; гал—галдыр; чых—һәрәкәт—чыхар јердәјишмә, гал—һал—вәзијјәт—галдыр—јердәјишмә; Белә бир фикирлә разылашаг ки, фе'лә мәхсус сөздәјишдирич шәкилчләр һәм иншә өз функцијаларыны јеринә јетирмәклә кифәјәтләнир, бә'зән сөздүзәлдичи шәкилчләр ин вәзифәсини ифа едирләр. Буну шәхс сонлуғлары вә инкарлыг шәкилчләр индән башга шәкилчләрә шамил етмәк олар ки, о барәдә ирәлидә әтрафлы мә'лумат верилмишдир.

Јердәјишмә фе'лләри гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Садә гурулушлу фе'лләр ин семантикасыны объект ин јердәјишмәсиннн ифадәси тәшкил едир; бу субјект ин һәрәкәти илә ичра едилән иш кими көстәрилир. «Апармаг, гојмаг, төкмәк, сүрмәк, кәтирмәк, көтүрмәк» вә башга фе'лләр беләләр индән һесаб олуна биләр.

«Апарырлар, чәһәннәмә апарсынлар, кора апарсынлар», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 528), «Ишдир, бирдән Бајрам дајы кәлиб евини-ешијини Бақыја көчүрсә, Баһадыры бурада гојмајачаг ки?», (Јенә орада, сәһ. 513), «Маһмуд, јыңдығы одунлары кәтириб јерә төкдү», (Јенә орада, сәһ. 538), «Гоча, чәли јенә сујун дибинә дајајыб, ајағлары илә гајығы итәләди вә јухарыја доғру сүрдү», (Јенә орада, сәһ. 541), «Бир баш Паридән кәтиртмишәм...», (Мир Чәләл, II чилд, сәһ. 86), «...Мәшәдибәјин тиндә көздән итдијини көзләјирмиш кими чибиндән күмүш портсигарыны чыхардыб папирос көтүрдү», (Јенә орада, сәһ. 78) — чүмләләр индәки фе'лләр ин мәнәсында јердәјишмәнин ифадә олунмасы мәзмуну бир хүсусијјәтдән ибарәтдир.

Гурулушча дүзәлтмә олан јердәјишмә фе'лләр индә сөзүн семантикасыны көкүн мәнәсы конкретләшдирир, бир гајда олараг «һал-һәрәкәт ин» тәрзи дә нәзәрә чатдырылыр. Һәм ин хүсусијјәти «гопармаг, сүрүмәк, гачырмаг, кәздирмәк вә гајтармаг» фе'лләр индә изләјәк.

«Санки Сонанын синәсиндә гәлбини гопартдылар», (Мир Чәләл, II чилд, сәһ. 275), «Елә орада да чамаатын богазына нохта салыб, истәдикләри јана сүрүјүрләр», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 704), «Күчәјә адам гачырдылар...», (Мир Чәләл, II чилд, сәһ. 213), «Ана... тунч кими бәрк әлләр иннн кәнчин енли күрәјиндә меһрибан-меһрибан кәздирди», (Јенә орада, сәһ. 471), «... әрбаб кағызы гатлајыб саһибинә гајтарды», (Јенә орада, сәһ. 449) — чүмләләр индә «гоп, сүр, гач, көз вә гајыт» фе'лләр инә мүвафиг олараг — ар, ү, ыр, дир, ар — шәкилчи-

лэри гошулмагла јени семантикалы сөзлэр дүзэлмишдир. Дог-рудур, бу сөзлэр көкүн мә'насындан тамамилә узаглашмамыш, лакин субъектин мүхтәлиф «һал-һәрәкәтини» ифадә етмиш, башга сөзлә, бир көкдән семантик шахәләр ажрылмышдыр: гоп—кечмәз, һал—вәзијјәт фе'ли, гоп-ар—кечәр, јердәјишмә фе'ли; гајыт—кечмәз, һәрәкәт фе'ли, гајтар (көкүн икинчи һе-часындакы — ы — саити дүшмүшдүр) кечәр, јердәјишмә фе'-ли. О бири фе'лләр һаггында да ејни сөзләри демәк олар.

Мүрәккәб гурулушлу јердәјишмә фе'лләри мүхтәлиф бир-ләшмәләр шәклиндә чыхыш едир. Бундан башга фе'ли бағла-ма илә мә'на әлагәсиндә дә мүрәккәб ифадәләр јараныр. Фразеоложи бирләшмәләр кими тәләффүз олуна јердәјишмә фе'лләриндә «һал-һәрәкәтин» әшјасы, фе'ли бағламаларла дү-зәләнләрдә исә тәрзи дә бирләшмәнин семантикасында өз ифа-дәсини тапыр. Диггәтимизи бир анлыға ашағыда верилмиш чүмләләр үзәриндә топлајаг.

—«Началники вахтсыз ојатдығын үчүн сәнин дәрини боға-зындан чыхардарам», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ.646), «Бир һәфтә институтун «М-1» машины јоллара тозанаг салараг, тә-сәррүфат мүдирини, катиби Мәрдәкана апарыб кәтирди», (Мир Чәләл, II чилд, сәһ. 190) — чүмләләриндәки фе'лләр:— боғазындан чыхардарам, апарыб кәтирди — «һал-һәрәкәтин» әшја (боғаз) вә тәрзини (кет-кәл) дә көстәрә билмишдир. Би-ринчи фе'л фразеоложи бирләшмәдирсә, икинчи фе'ли бағла-ма илә мә'на әлагәси нәтичәсиндә мүрәккәб гурулуш кәсб ет-миш, бунунла да «һал-һәрәкәтин» тәрзи мүәјјәнләшмишдир.

Јердәјишмә фе'лләри объектин, бә'зән дә (субъектә мәхсус) бәдән үзвләринин мәкан дәјишмәсини тәсдиг вә ја инкар едә билди; инкарлыг мә'насы — ма, мә — шәкилчиләри васитәси-лә эмәлә кәлир. «Баһадыр габаға јеријиб, өзүнү бабасынын јанына салмаг истәркән лопабығлы бир јасовул ону эли илә керијә итәләди», (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 515), «Гоча Баһа-дыры көрсә дә... көзләрини јердән галдырмырды», (Јенә ора-да, сәһ. 548) — чүмләләриндәки фе'лләр: — итәләди, галдыр-мырды — дејиләни тәсдиг етмәкдәдир. Белә ки, «итәләди» фе'-ли һәм объектин (Баһадырын) јердәјишмәсини, һәм дә һөкмү тәсдиг едирсә, «галдырмырды» һәр икисини инкар едир.

Јердәјишмә фе'лләринин бир гисми форма шәкилчиләрини гәбул едәрәк, объектин «һал-һәрәкәтә», еләчә дә һал-һәрәкәтин объектә олан мүнәсибәтини мүәјјәнләшдирир. Форма шәкил-

чиләри бундан башга һөкмүн ифадәсинә һекајәчилик, шаһид-лик, арзу, вачиблик вә саир мә'на чаларлыгы кәтирир.

«—Ај ушаглар, тез лапатка, бел көтүрүн!» (М. Һүсејн, «Сәһәр», сәһ. 10), «Көрәсән почталјон јеринә чатдырачагмы?», (Мир Чәләл, II чилд, сәһ. 246), «Онларын дәрһал шоссе јо-луна, санитар машиныны кәтирмәли идик», (Јенә орада, сәһ. 261).

Бу чүмләләрдәки јердәјишмә фе'лләри: — көтүрүн, чатды-рачагмы, кәтирмәли идик — әмр, хәбәр вә вачиб формасынын шәкилчиләрини гәбул етмиш, «һал-һәрәкәти» долғулашдыр-мышдыр. Гејд едәк ки, һәммин фе'лләр «көтүрә, чатдыра, кәти-рә идик», «көтүрәси, чатдырасы, кәтирәси идик» шәклиндә дә тәләффүз олуна биләрди.

Беләликлә, јердәјишмә фе'лләринин өзүнәмәхсус чәһәтлә-рини арашдырдыгда, онларын һәрәкәт фе'лләриндән ажрыча бир груп тәшкил етдијини сөјләмәк олар. Белә ки, һәрәкәт фе'лләри субъектин өзүнә ауд олан, һәм дә өзү тәрәфиндән ичра едилән «јердәјишмәсини» — мүәјјән мәсафәни гәт етмә-сини билдирдији һалда, јердәјишмә фе'лләри әсасән объектин, тәк-тәк һалларда субјектә мәхсус варлыгларыны субјект ва-ситәси илә јердәјишмәсини ифадә едир. Бу, һәрәкәт вә јердә-јишмә фе'лләрини бир-бириндән ажырап башлыча фәрг сајыла биләр. Мүгајисә едәк: кәлди — кәтирди, кетди — апарды, сүрдү — сүрүдү, көндәрди. «Кәлди — кетди» һәрәкәт фе'ли-дир, чүнки «кәлмәк—кетмәк» субјектин һәрәкәт үзвләринин— ајагларын ишини билдирир. Лакин «кәтирди, апарды, сүрүдү» вә саир ајагларын дејил, субјектин һәрәкәтлә һәјата кечирди-ји иши көстәрир.

Эдэбијатдан факултатив курс программы

СОВЕТ ЭДЭБИЈАТЫ

Бурахылыш синифлэри үчүн факултатив курс—70 саат
изаһат вэрэгэси

Сов.ИКП МК вэ ССРИ Назирлэр Советинин «Орта үмүмтәһсил мәктәбләринин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирлэри һаггында»кы гәрары илә элагәдар олараг, мәктәбләримиздә факултатив курс мәшгәлэләри кечирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Бу мәшгәлэләр шакирдләрә әсас фәнләрдән даһа дәрин биллик вермәк мәгсәди дашыыр.

Бурахылыш синифләриндә эдэбијатдан факултатив курс мәшгәлэләри совет эдэбијатынын өјрәдилмәсинә һәср олунмалыдыр.

Совет эдэбијатына аид факултатив курсун программы орта үмүмтәһсил мәктәбләриндә кечилән эдэбијат курсу илә биләваситә элагәдардыр. Факултатив курс программына орта мәктәбдә тәдрис едилмәјән әсәрләр дахил едилмишдир. Мәһз, буна көрә дә һәмнин програмда Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, М. Һүсәји, М. Ибраһимов, Р. Рза, С. Рүстәм, С. Рәһимов вә башгаларынын програм үзрә тәдрис едилән әсәрләри јохдур.

Эдэбијатдан факултатив курса 70 саат верилмишдир. Һәмнин саатлар совет эдэбијаты һаггында шакирдләрә верилән материалы дәринләшдирмәјә, кенишләндирмәјә имкан верир.

Мүәллим иши елә гурмалыдыр ки, эдэбијатдан факултатив курс мәшгәлэләри шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини артырмаға, проблем мәсәләләри ајдылашдырмаға хидмәт етсин.

Програмда әсас јери азәри совет эдэбијаты тутур. Лакин совет эдэбијатынын инкишафында, үмүмдүнја шөһрәти газаңмасында һәлледици рол ојнајан, она истигамәт верән рус совет эдэбијатынын өјрәнилмәсинә саат ајрылмалы вә хусуси диггәт јетирилмәлидир. Һәмчинин ССРИ халглары эдэбијатындан нүмунәләр, эдәби элагәләрин гаршылыгылы инкишафы һаггында мәлумат да верилмәлидир.

Факултатив курс программында көстәрилән әсәрләрин мигдары әсасән тәдрис планында верилән саатлара көрә мүәјјәнләшдирилмишдир.

Көстәрилән бәдиә әсәрләр нисбәтән чохдур. Бу, она көрә едилмишдир ки, мүәллимләр шөраит вә имкан дахилиндә, хусусән кәнд јерләриндә олмајан әсәрләри башга мүвафиг әсәрлә әвәз едә билсинләр. Лакин әвәзетмәләр мәгсәдәүјғун олмалыдыр.

Һәмнин програм мүәллимләрә истигамәтвечи бир сәнәд кими тәгдим олунур.

Мүәллимләр тәчрүбәдән ирәли кәлән фәјдалы тәклифләри илә һәмнин программын тамамлығына көмәк етмәлидирләр.

КИРИШ

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын эдэбијат саһәсиндә бөјүк дөнүш јаратмасы. Октјабр ингилабы вә чохмилләтли совет эдэбијатынын инкишафы.

Совет эдэбијатынын јарадычылары: М. Горки, В. Мајаковски, А. Фадејев, М. Шолохов, Павло Тычина, Јагуб Колос, С. С. Ахундов, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, С. Рүстәм, Һ. Һакопјан, Ј. Чаренс, Чамбул Чабәјев, Мухтар Ауезов, Сәдрәддин Ајни, Јанка, Купала, Г. Табидзе, Һәмзә Һәкимзадә, Лаһути вә с.

Чохмилләтли совет эдэбијатынын Ленин милли сијасәти нәтичәсиндә инкишафы вә тәрәггиси.

Совет эдэбијаты дүнја эдэбијатынын инкишафында ән јени мәрһәлә кими. Совет дөврү сосиалист милләтләри эдэбијатынын дүнја мәдәнијјәти тарихиндә чичәкләнмәси вә тәрәггиси дөврүдүр. Совет эдэбијатынын инкишафына партија вә дөвләтимизин күндәлик гајғысы.

ССРИ халглары эдэбијатынын гаршылыгылы элагәси. Совет вәтәңпәрвәрлији вә пролетар бәјналмилләчлији. ССРИ халглары эдэбијатынын һәрәкәтвечи гүввәсидир.

Гардаш совет халглары эдэбијјатынын инкишафында рус совет эдэбијјатынын бөјүк ролу.

Совет эдэбијјатынын гүввэтли голларындан бири олан Азэрбајчан совет эдэбијјаты.

АЗЭРБАЈЧАН СОВЕТ ЭДЭБИЈЈАТЫНЫН ИЛК ДӨВРҮ (1917—1930-чу иллэр)

Азэрбајчан тарихинин эн мүрэккэб, мүбаризэлэрлэ долу дөврү олан 1917—1920-чи иллэрдэ эдэбијјатымызын өз габагчыл эн'энэлэрини давам вэ инкишаф етдирмэси.

С. С. Ахундов, Ә. Нагвердијев, М. Ә. Мө'чүз, Ә. Гэмкүсар, М. С. Ордубади, Тағы Шаһбази, Н. Чавид, Ч. Чаббарлы вэ с. бу дөврдэки фэалијјэтлэри.

1920-чи ил 28 Апрельдэн башлајараг реалист Азэрбајчан эдэбијјаты гаршысында јени үфүглэр ачылмасы. Бақыда јаранан илк театрлар вэ онларын эһемийјэти. Эдэби-ичтимай журналлар; «Маариф вэ мэдэнијјэт», «Шэрг гадыны», «Маариф ишчиси» вэ с.

Бу дөврдэ јаранан эдэби тэшкилатлар.

РК(б)П МК-нын «Партијанын бэди эдэбијјат саһсиндэ сijasэти наггында» адлы 18 ијун 1925-чи ил тарихли гэрары (гэтиамэси). Эдэбијјатын инкишаф јоллары, јазычылара мүнасибэт вэ с.

Марксист эдэбијјатын, тэнгид вэ эдэбијјатшүнаслығын инкишафында Гэтиамэнин бөјүк ролу.

20-чи иллэрдэ бэди эдэбијјатын эсас мөвзусу — ингилаб вэ јени дүнја; кэнд һэјатынын тэsvири; көһнэ дүнјанын дағылмасы; гадын азадлығы; эмэк мөвзусу, јени совет адамынын јаранмасы вэ формалашмасы вэ с.

Гадын азадлығы мөвзусунун Азэрбајчан эдэбијјатында даһа кениш јайылмасы вэ бунун сәбәблэри.

ШЕ'Р

М. С. Ордубади. «Ленин».

Ч. Чаббарлы. «Гыз галасы».

С. Вурғун. «Сэријјэнин өлүмү».

М. Мүшфиг. «Әфшан».

С. Рүстэм. «Комсомол», «Үсјан јарат», «Бир мај».

Р. Рза. «Болшевик јазы», «Чэлладлары дурдур!».

РУС СОВЕТ ЭДЭБИЈЈАТЫНДАН

А. А. Блок. «Фабрик», «Русија».

С. А. Јесенин. «Анама мәктуб».

В. В. Мајаковски. «Сол марш», «Јолдаш Неттејэ», «В. И. Ленин» (эсэрлэрдэн бири).

НӘСР

Ч. Мәммәдгулузадэ. «Бөлкэ дэ гајтардылар».

Ә. Нагвердијев. «Капитализмлә мүбаризэ», «Јолдаш Короғлу» (эсэрлэриндэн бири).

С. С. Ахундов. «Сон үмид», «Тэбрик», «Сона хала».

Ч. Чаббарлы. «Күлара», «Күлэр» (һекајэлэриндэн бири).

Гантэмир. «Ағыл дәрјасы», «Интеликент» (һекајэлэриндэн бири).

А. Шаиг. «Анабачы», «Вэзифэ».

Б. Талыблы. «Гырх зопа», «Еркэк Түкэзбан» (һекајэлэрдэн бири).

Тағы Шаһбази (Симурғ). «Нагсызлыг дүнјасында», «Јох», «Көзләнилмэјэн бир нәтичэ», «Зэрифэ» (һекајэлэрдэн бири). Сејид Хүсејн. «Килан гызы», «Һэзин бир хатирэ», «Чархларын һүчүму», «Бир күчэнин тарихи» (һекајэлэрдэн бири).

Јусиф Вэзир Чәмэнзэминли. «Гаһ ичиндэ», «Гызлар булары» (эсэрлэрдэн бири).

20-чи иллэрин икинчи јарысында Азэрбајчан насирлэринин јени дәстэсинин јаранмасы.

Һачыбаба Нээрли. «Јүз ијирмидэн икиси», «Гәһрэманын романы» (эсэрлэрдэн бири).

Мейди Хүсејн. һекајэлэриндэн нүмунэлэр.

Әбүлһасән, Әсэрлэриндэн нүмунэлэр.

Мир Чөлал. Әсэрлэриндэн нүмунэлэр.

Ә. Вэлијев. Әсэрлэриндэн нүмунэлэр.

ДРАМАТУРКИЈА

С. С. Ахундов. «Лачын јувасы», «Чәрхи-фәләк», «Шејтан» (эсэрлэриндэн бири).

Ә. Нагвердијев. «Ағач көлкәсиндэ», «Көһнэ дудиман», «Әдаләт гапылары» (эсэрлэриндэн бири).

Ч. Чаббарлы. «Огтај Елоғлу», «Севил» вэ јахуд «Од кәлини».

Азербайжан совет әдәбијјатынын јүксәлиш дөврү (1930—1940) илләр.

ССРИ-дә сәснализмн гәләбәсинин әдәбијјатын инкишафына тә'сир.

1932-чи ил УИҚ(б)П МК «Әдәбијјат вә инчәсәнәт тәшкилатларынын јенидән гурулмасы һаггында» гәрары.

Совет Јазычылар Иттифагы јарадылмасы. Совет јазычыларынын I Үмүмиттифаг гурултајы вә совет әдәбијјатынын инкишафында онун ролу. Әдәбијјатда гәһрәманлыгларла долу халг һәјатынын тәсвири. Вәтәндаш мұһарибәси мөвзусу бәдии әсәрләрин бәдии вә сәнәткарлыг чәһәтдән камилләшмәси.

С. Рәһимов. «Шамо».

Мир Чәләл. «Бир кәнчин манифести».

С. Вурғун. «Комсомол поемасы».

С. Рүстәм, «Чапајев», «Партизан Әли», «Голсуз гәһрәман».

РУС СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫНДАН

М. Шолохов. «Сакит Дон».

А. Фадејев. «Тармар».

Д. Фурманов. «Чапајев».

А. Серафимович. «Дәмир ахын». (Мүәллимин мұлаһизәсинә вә шакирдләрин арзусу үзрә сечилән әсәр).

СОСИАЛИЗМ ЧӘМИЈЈӘТИНДӘ ИНСАНЫН ТӘРИЈӘ ЕДИЛМӘСИ ВӘ ӘМӘК МӨВЗУСУ ПРОБЛЕМИ

М. Һүсејн. «Тәрлан».

С. Вурғун. «Бәсти», «Ләкбатан».

С. Рүстәм. «Јахшы јолдаш».

Р. Рза. «Бакы», «Алманија».

М. Раһим. «Өлмәз Гәһрәман».

М. Мүшфиг. «Азадлыг дастаны».

РУС СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫНДАН

Н. Островски. «Полад нечә бәркиди».

А. Макаренко. «Педагожи поема».

БӨЈҮК ВӘТӘН МҮҲАРИБӘСИ ВӘ МҮҲАРИБӘДӘН СОНРАКЫ ОНИЛЛИКДӘ ӘДӘБИЈЈАТ

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә әдәбијјат гаршысында дуран әсас мәсәлә; әдәбијјатын ролу. Партијамызын «һәр шеј чәбһә үчүн, һәр шеј гәләбәмиз үчүн» шұары.

Әдәбијјатда гәһрәман совет халгынын тәсвири — вәтән-пәрвәрлији, мәрдлији, гәһрәманлығы, гуманизми. ССРИ халглары әдәбијјатынын ваһид мәгсәди: Вәтәни горумаг!

Әдәбијјатымызда Коммунист сурәтләринин јарадылмасы. Һәрби вәзифә вә достлуг, дүшмәнә нифрәт. Һәрби вәтәнпәрвәрлик мотивләри. Фашизмн ифшасы.

С. Вурғун. «Ананын өјүдү», «Вәтән кешијиндә», «Шәфгәт бачысы».

С. Рәһимов. «Торпагын сәси», «Гардаш гәбри».

Ә. Мәммәдханлы. «Аналар јоллара чыхды», «Буз һејкәл».

М. Һүсејн. «Нишан үзүјү».

Әбүлһәсән. «Достлуг галасы».

Мир Чәләл. «Аналарын удамы».

М. Раһим. «Ленинград көјләриндә».

Мирзә Ибраһимов. Некајәләриндән нүмунәләр.

Р. Рзанын, О. Сарывәллинин, Балаш Азәроғлунын ше'рләриндән нүмунәләр.

РУС СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫНДАН

М. Шолохов. «Инсанын тәлеји».

А. Антоголски. «Оғул».

К. Симонов. «Көзлә мәни».

МУАСИР СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫ

Совет јазычыларынын II Үмүмиттифаг гурултајы вә онун тарихи әһәмијјәти. Совет әдәбијјатынын јени наилијјәтләри. Әдәбијјатда мөвзу кенишлији, рәнкарәнклик, әмәк, гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик, техника тәрәгги.

Сов.ИКП XX гурултајында гәбул едилән Програм. Мүасир дөврдә чохмилләтли совет әдәбијјаты гаршысында дуран вәзифәләр.

Коммунизм идеалынын тәсдиг олунамасы. Совет јазычыларынын фәаллығынын вә вәтәндашлыг борчларынын артмасы. Халг һәјатынын актуал проблемләринин һәлли. Әдәбијјатда

һәјат һәгигәтләринин әкси, мә'нәви, етик проблемләрин күч-ләнмәси.

Мүасир совет әдәбијјатында тарихи ингилаби мөвзу. Мүасир кәнд вә шәһәр һәјатынын тәсвири. Әдәбијјатда кәнчләрин сурәти.

Мүасир әдәбијјатда мөвзу вә жанр мүхтәлифлији.

С. Вурғун. «Ајкүн», «Авропа хатирәләри», «Заманын бајрағдары» (әсәрләриндән бири).

С. Рүстәм. «Ики саһил».

Р. Рза. «Доғма, әзиз, партија», «Дөзүм» (ше'рләр китабы).

О. Сарывәлли. «Мисирли гардашлар».

М. Раһим. «Сајат Нова».

Б. Ваһабзадә. «Сәјјаһын дәфтәриндән», «Сечилмиш ше'рләр».

Н. Хәзри. «Сумгајыт сәһифәләри». «Күнәшин бачысы».

Ә. Вәлијев. «Будағын хатирәләри».

С. Рәһимов. «Ағбулаг дағларында».

Г. Мусајев. «Шимал күләји».

М. Һүсејн. «Јералты чајлар дәнизә ахыр».

И. Әфәндијев. «Дағлар архасында үч дост».

Мир Чәләл. һекајәләри.

Сон дөврдә јаранан драматуркијамыз, ше'римиз вә нәсри-мизин ән јахшы нүмунәләри (мүәллимин мүлаһизәсинә көрә).

Рус вә ССРИ халғлары әдәбијјатындан.

Мүасир рус әдәбијјатындан: М. Шолохов, А. Твардовски, К. Федин, Л. Леонов, Розов, К. Симонов, Ј. Јевдушенко, И. Еренбург вә башгаларынын әсәрләриндән нүмунәләр.

ССРИ халғлары әдәбијјатындан: Г. В. Табидзе. «Ше'рләри», Кеорки Леонидзе. «Портахала» поемасы, (күрчү); Ав. Исаһакјанын, Ј. Чаренсин әсәрләриндән нүмунәләр (ермәни); Рәсул Һәмзәтов. «Ше'рләри», (Дағыстан); С. А. Ајни. «Бухара» вә ја «Мәктәб»; Мирсәид Миршәкәрли. «Гызыл Гышлаг» вә ја «Маһтаб», Мирзә Турсунзадә. «Асијанын сәси» (Тачик); Абдулла Гәдри. «Өтән күнләр», Гафур Гулам. «Ше'рләр» (өзбәк); Берди Кербабајев. «Ајсолтан», Мәхтумгулу. «Ше'рләр» (Түркмән); Чамбул Чабајев. «Сәкен», Сејдуллин Мухтар Ауезов. «Абај» (Газак); Чинкиз Ајтматов. «Чәмилә» вә ја «Көшәк көзү» (Гырғыз) вә с. әсәрләр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији тәдрис-методика шө'бәси.

Һ. ЧАВИДИН „ХӘЈЈАМ“ ПЈЕСИ ҺАГГЫНДА

Давуд ҺАЧЫЈЕВ,

филологи емләр намизәди, досент.

Исте'дадли азәри шаири Һүсејн Чавидин 1935-чи илдә јаздығы «Хәјјам» пјесинин онунчу синифдә өјрәнилмәсинә хејли вахт верилмишдир. Дәрсликдә вә мөвчуд олан башга мәнбәләрдә алимләримиз «Хәјјам» пјесини тәһлил етмәклә кифәјәтләнмишләр. Бу мәгаләдә, әдәбијјат мүәллимләринә көмәк мөгсәди илә, биз пјеси бәһс етдији дөврлә, һәмин дөврдәки тарихи шәхсијјәтләрлә мүгајисәдә тәһлил етмәјә чалышачағыг. Хәјјамын шәхсијјәти, шәрг аләминдәки мөвгеи һаггындаки гејдләр дә «Хәјјам» пјесинин әтрафлы тәһлилинә көмәк едәчәкдир, — фикриндәјик.

Һүсејн Чавидин XI әсрин сону, XII әсрин әввәлләриндә јашајыб-јаратмыш Шәргин мәшһур мүтәфәккир шаир вә алим Омер Хәјјамдан пјес јазмасы нә илә әлағәдар иди? Проф. М. Ч. Чәфәров јазыр: «...Хәјјам мөвзусу Чавид үчүн, ону узун илләр мәшғул едән Шәрг фәлсәфәси, Шәрг зәһнијјәти һаггында јени мүлаһизәләрини ифадә етмәк үчүн чох әлверишли бир мөвзу иди, бу, ејни заманда, бир романтик шаир кими онун үслубуна да чох ујғун кәлән бир мөвзу иди»¹.

Һүсејн Чавидин тарихи драмлары ичәрисиндә «Хәјјам» пјеси хүсуси бир әһәмијјәтә маликдир. Бу көзәл сәнәт нүмунәси Чавидин јарадычылығынын методоложи чәһәтдән јүксәлдијини көстәрмәкдән әлавә, онун тарихә бахышынын јени, марағлы бир сәһифәсидир. «Хәјјам»а гәдәр Һ. Чавид бир сыра тарихи драмларын — «Топал Тејмур» вә «Пејғәмбәр»ин мүәллифи кими танынмышды. Лакин һәмин әсәрләрдә шаир—драматург өзүнүн һөкмдар вә халг, идеолог вә халг проблемләри һаггындаки көрүшләрини ајдынлығы илә ифадә едә бил-

¹ М. Чәфәр. «Һүсејн Чавид», Баки, 1960, сәһ. 219.

мәмиш, бә'зән дә тарихи, көркәмли тарихи шәхсләрин хидмәт-
ләрини идеализә јолу илә кетмишдир.

Пјесдә Хәјјам, Низамүлмүлк, Алп Арслан, Мәлик шаһ, Гә-
сән Сәббаһ кими тарихи сималар чанландырылыр. Әсәри дәрк
етмәк үчүн һәммин адамларын јашадығы дөврдән вә еләчә дә
пјесин баш гәһрәманы Хәјјамдан хүласә шәклиндә олса да
данышмаг мәгсәдәүјундур.

XI әсрин сону вә XII әсрин әввәлләри Иранын вә Орта Аси-
јанын кешмәкешли дөврләриндәндир. XI әсрин 30-чу илләри-
нә гәдәр Иранын вә Орта Асијанын мүһүм һиссәси гәзнәви
ханәданынын әлиндә чәмләшмишди. Гәзнәвиләрин ән гүввәтли
һөкмдары Солтан Маһмуд Гәзнәвинин һөкмранлығы дөврүндә
(999—1030) һәрби гүввәјә, күчә архаланмыш бөјүк бир дөв-
ләт јаранмышды. Солтан Маһмудун өлүмүндән сонра феодал
чәкишмәләри тезликлә гәзнәвиләрин сүкутуна сәбәб олур. XI
әсрин 30-чу илләриндән Тоғрул бәјин башчылығы илә сәлчуг-
лар гәзнәвиләр үзәриндә гәләбә чалыр, империјанын әсас јер-
ләрини әлә кечирир. Тоғрул бәј Хорасаны, еләчә дә аббасиләр
хәлифәсинин мәркәзи Багдады тутур. Тоғрул бәјдән сонра
Алп Арслан вә Мәлик шаһ дөврүндә дә сәлчуглар өз сәрһәд-
ләрини кенишләндирирләр. Алп Арсланын вә Мәлик шаһын
ағыллы вәзир Низамүлмүлкүн бир сыра тәдбирләри сәјәсин-
дә сәлчуглар гәзнәвиләрә нисбәтән халг арасында мүәјјән
һөрмәт газанырлар. Низамүлмүлк өз «Сиясәтнамә» әсәриндә
кәндли илә торпаг сәһибинин мүнәсибәти һаггында хејли бәһс
етмишдир. Оун фикринчә солтанлығы табе олан јерләрдә
кәндлинин еви-ешији, малы-дөвләти, аиләси тохунулмаздыр.
Кәндли үзәриндә ағалыг едәнләр тәкчә дөвләтин гојдуғу гәј-
да-ғанулар әсасында ондан верки ала биләр, ону ишләдә бил-
ләр. Низамүлмүлкә көрә, кәндли азаддыр, истәдији вахт кәнд-
хуадан вә ја башга бирисиндән әзијјәт чәкмишсә солтана
шикајәт етмәјә һаггы вардыр. Кәндләрдә вәзијјәт јахшылаш-
дығы кими, јенә Низамүлмүлкүн фәалијјәти нәтичәсиндә шә-
һәрләрдә дә хырда сәнәткарларын вә алверчиләрин вәзијјәти
јахшылашыр. Башга өлкәләрлә тичарәт әлағәләри кенишлә-
нир.

Сәлчуглар дөврүндә мәдәнијјәт, әдәбијјат мәсәләләринә
хүсуси фикир верилир. Алп Арсланын вә Мәлик шаһын дөв-
рүндә мәдәнијјәтин, әдәбијјатын вә үмумијјәтлә азад јарады-
чылығын инкишафы үчүн шәраит јараныр. Фарс дили јенә дә

сәлчугларын рәсми дөвләт дили кими гәбул олуноур, сәнәткар-
лар бу дилдә јазыб јарадырлар. Суфизм — дини-мистик чә-
рәјан, IX әсрдә рәсми ислам дининә гаршы өз дөврүнүн е'ти-
разыны, феодал әсарәтинә вә истисмара наразылығыны бил-
дирирди. Сәнәткарлар, шәһәр јохсуллары вә зәһмәткеш күт-
ләнин башга нүмајәндәләри суфизм шүары алтында феодал
үсул-идарәсинә гаршы чыхырдылар. Дөвләт башчылары да
суфи шәјхләрини өз тәрәфләринә чәкмәјә, онларын мөвгеини
мүдафиә етмәјә чалышырдылар.

Хәјјамын сәләфләри Рудәки, Фирдовси, Ибн Сина, Насири
Хосров кими дүнија мәдәнијјәти хәзинәсини зәнкинләшидрән
даһи сималар, философ — шаирләр олмушдур. Хәјјамын ән
чох тә'сирләндији философ исә Ибн Синадыр.

Ибн Синаја көрә материја әбәдидир, нә әмәлә кәлир, нә
дә мөһв олур. Лакин варлығын бир шәкилдән дикәринә дөн-
мәси үчүн мүәјјән сәбәб ләзимдыр. Бу сәбәб исә Ибн Синаја
көрә анчаг аллаһ ола биләр. Аллаһ вә онун ирадәсинә табе
олаң варлығын һәрәкәти исә әбәдидир. Ибн Сина һәрәкәт вә
заман һаггында, онларын әлағәси барәсиндә материалист изәй
вермишдир. О, идракдан асылы олмајараг вахтын объектив-
лијини гәбул едир. Сәбәб анлајышында Ибн Сина идеалист
чәһһәдә дурур. Өзүнү танымаг үчүн әввәл дүнијаны идарә едә-
ни, аллаһы танымалысан. О, ағлы, руһу бир материалист кими
гәбул едир. Лакин онлары мадди варлыгдан ајырдығы үчүн
идеализмә јуварланыр.

Хәјјам — Гиясәддин Әбүлфәт Өмәр ибн Ибраһим 1140-чы
илдә Нишапур шәһәриндә анадан олмушдур вә 1122/23-чү ил-
дә өз доғма шәһәри Нишапурда да вәфат етмишдир. Хәјја-
мын һәјәти вә фәалијјәти Н. Чавидә бөјүк бәдни-естетик тә'-
сир етдији үчүндүр ки, ону руһландырмашдыр. Биз дә пјесә
даһа јахындан мүдахилә етмәк мәгсәди илә даһи шаир вә фи-
лософун һәјәти вә фәалијјәтиндәки бә'зи әләмәтдар һадисә-
ләри гејд етмәк истәрдик:

Хәјјамын доғулдуғу Нишапур шәһәри гәдим Хорасан ви-
лајәтинин типик феодал шәһәри олуб, һүндүр дивар вә гә'лә-
ләрлә әһатәләнишдир. Нишапурда сәнәткарлыг вә тичарәт
инкишаф етмиш, бир чох өлкәләрлә әлағә јарадылмышды.
Хәјјамын атасы оғлуна јахшы тәһсил алмаға имкан јарат-
мышдыр. Хәјјам Нишапурун мәшһур алимләриндән дәрә ал-
мышдыр. Онлардан бири мәшһур алим Нәсрәддин Шәјх Мә-
һәммәд Мәнсурдур ки, мәшһур шаир Санаи дә онун тәләбәси

олмушдур. Исте'дады вә әмәксевәрлији сәјәсиндә Хәјјам ғыса мүддәтдә өз дөврүнүн әсас емләрини өјрәнир: Әрәб вә фарс әдәбијјаты, фәлсәфә, тарих, ријәзијјат, нүчүм, физика, чәбр вә с. О, һәм дә антик дөврүн философларыны мүғаллә едир. Кәнч јашларында, тәһсилни артырмағ мәғсәдилә Бәлх шәһәринә дә кедир. Хәјјамы ән чох ријәзијјат елми мәшғул етмишдир. О, Шәргин вә Гәрбин мәшһур ријәзијјат алимләрини танымышдыр.

Ғыса мүддәтдә Хәјјамын ады бир алим кими мәшһур олур. Бухара хағаны Шәмсәлмүлк (1068—1079) ону сараја дә'вәт едир. Дә'вәти гәбул едән Хәјјам Бухараја кедир. 1074-чү илдә Хәјјам өз көһнәдусту, Мәлик шаһын маарифпәрвәр вәзир Низамүлмүлкүн тәклифи илә сәлчугларын мәркәзи Исфәһана кәлир. Мәлик шаһ Хәјјамы өзүнә нәдим едир. Билдјимиз кими султан сарајында нәдим бөјүк ихтијарата маликдир. О, мүнәччим вә һәким мөвгеиндә чыхыш едир. Белә вәзифәдә исә һәртәрәfli билијә, јүксәк мөдәнијјәтә малик адамлар чалышмалыдырлар. Хәјјамын көзәл һәфизәјә малик олдуғу һағгында да тәдгигатчылар чох јазырлар. Рәвәјәтә көрә Мәлик шаһ сарај рәсәдханасынын рәһбәрлијини Хәјјама тапшырмыш вә рәсәдхананын еһтијачларыны өдәмәк үчүн бөјүк мәбләғдә пул бурахмышдыр. Мәлик шаһын вә хүсусән вәзир Низамүлмүлкүн сәји нәтичәсиндә сарајда емлә мәшғул олмаға Хәјјама шәраит јарадылар. Бош вахтларыны рәсәдханада кечирән Хәјјам көј чисмләринин, улдузларын һәрәкәтини мүшаһидә едир, мүхтәлиф китаблар охујур вә елми әсәрләр јазыр. Бә'зи вахтларда сарај һәкими кими Мәлик шаһлә бәрәбәр сәфәрләрдә олур, ова кедир вә с.

Хәјјам өз фәлсәфи бахышлары илә даһи философ Ибн Синанын тә'сири алтында иди. О, Ибн Синанын әсәрләрини хүсуси шөвг вә кәркин зәһмәтлә өјрәнир, 1079-чу илдә исә онун фәлсәфи әсәри «Хүтбә»ни әрәб дилиндән фарс дилинә чевирир. Мәлик шаһын хүсуси тапшырығына әсасән бир дәстә алим, Хәјјамын рәһбәрлији илә тәзә тәғвим јаратмағ үзәриндә чалышырлар. Тәдгигатчылар «Чөләли» адланан һәмин тәғвимин инди ишләтдјимиз календардан үстүнлүјү һағгында чох јазмышлар. Григоријан календары илдә 26 санијә сәһв етдији һалда, Хәјјамын тәғвими 19 санијә сәһв едир. 1080-чи илдә Ибн Синанын тәләбә вә ардычылларындан олан Әбу Нәср Ибн Әбдүррәһим Нәсәфинин хаһиши илә Хәјјам Ибн Синанын бир сыра фәлсәфи мәсәләләри һағгында изаһ јазыр. Һәмин

трактатда Хәјјам фәлсәфә вә теософијанын әсас мәсәләләринин һәллиндә Ибн Синанын фикирләринә шәрик олдуғуну көстәрмәклә бәрәбәр өзүнүн елми-фәлсәфи бахышларыны да изаһ едир. Һәтта о, кайнатда зиддијјәтләрин вә таләни зәрурилији вә әбәдилији һағгында Ибн Синанын бахышларыны инкишаф етдирир вә көстәрир ки, тәбиәтдәки һадисәләр бир-бири илә әлағәдардыр, биринин сәбәби о биринин нәтичәсиндән доғур, тәрәјир вә с. Һәр шејин аллаһ тәрәфиндән јарадылдығыны гәбул едән Хәјјам Ибн Синадан фәргли оларағ тәбиәтдәки конкрет һадисәләрин, әһвалатларын баш вермәсини мүәјјән һанунаујғунлуғун нәтичәси һесаб едир, «аллаһ ирадәси» илә јарандығына инанмыш вә көстәрир ки, һәр шејин сәбәбини ажрылығда тәбиәтин өзүндә ахтармағ лазымдыр. Хәјјамын һәмин бахышы мүсәлман дини чәрчивәсиндән кәнара чыхдығы, «һәр бир мө'чүзәнин јарадычысы аллаһын» гүдрәтинә шүбһә илә јанашдығы үчүн һүчүмләрә мә'руз галыр.

Низамүлмүлкүн вә Мәлик шаһын сағлығында Хәјјамын вәзијјәти јахшы олур. Һәр кәс, һәтта дин нүмајәндәләри белә она саташмаға чәсарәт етмир. Вахт олур ки, сарај чәкишмәләри нәтичәсиндә Низамүлмүлк сәлчуг дөвләтини тәрк едир. Һәмин дөврдә дини-сијәси чәрәјан кими шәһрәтләнән исмаилиләр һәрәкәти күчләнир, Һәсән Саббаһын башчылығы илә сәлчуг һакимијјәтинә гаршы чыхырлар. 1092-чи илдә Низамүлмүлк исмаилиләр тәрәфиндән өлдүрүлүр. Бир нечә ајдан сонра исә Мәлик шаһ јенә исмаилиләр тәрәфиндән зәһәрләнир. Низамүлмүлкүн вә Мәлик шаһын өлүмүндән сонра Хәјјам сарајда әввәлки һөрмәтини итирир. Сарај чәкишмәләриндә әсас рол ојнајан Мәлик шаһын дул арвады, Низамүлмүлкүн јахын достларына, о чүмләдән Хәјјама пис мүнәсибәт бәсләјир. Дүздүр, Хәјјам Исфәһан рәсәдханасында галса да она һеч бир мадди јардым көстәрилмир. Рәвәјәтә көрә, бир күн Мәлик шаһын кичик оғлу хәстәләнир. Өмәр Хәјјам бир сарај һәкими кими ону муәјинәдән кечирир. Вәзир јанашыб ушағын әһвалыны сорушдугда Хәјјам чаваб верир ки, ушағын әһвалы чох тәһлүкәлидир. Хәјјамын рәјини султана дејирләр. Ушағ сағалдыгдан сонра Хәјјам лап көздән дүшүр, сарајдакылар ону көрмәк белә истәмирләр. Хәјјам сарајдан кедир¹.

¹ Бах: Р. М. Әлијев, М. Н. Османов, «Өмәр Хәјјам», Москва, 1959, сәһ. 55.

Сарајы тәрк едән шаир — философ өз доғма јурду Нишапур шәһәринә гајыдыр. Нишапурдан бәзи һалларда достларынын дәвәти илә Бухара вә Бәлх шәһәрләринә кедир. Тәдгигатчыларын вердији мә'лумата көрә шаир Нишапурда мәдрәсә ачыр вә орада дәрс демәклә өмрүнү кечирир. Јухары тәбәгә јанында һөрмәтдән салынан Хәјјам азадфикирлилији үстә дүшмәнләри: дин тәрәфдарлары, руһаниләр тәрәфиндән инчидилир. Бу чәһәт шаирә дәриндән тә'сир едир. О, адамлардан гачыб тәк-тәнһа јашамағы үстүн тутур, китаблар онун јеканә досту олур. Һәјат һаггында, инсанлар һаггында өз фикир вә дүғуларыны мүхтәлиф рүбаиләрдә әкс етдирир. Һәммин рүбаиләрдән бир чоху Һүсејн Чавидин өз тәрчүмәси илә «Хәјјам» пјесинә дахил едилмишдир. Һәммин рүбаиләрдә Хәјјамын бәдбин әһвали-руһијјәси, варлығын бошлуғу, өмрүн һәдәр кетмәси кими мотивләр һакимдир:

О сарајлар ки, булудларла өпүшмәкдә бу күн,
Үз сүртәрләрди кечән шаһлар онун хакинә дүн,
Иштә көрдүм, гонараг бүрчүнә бир гумру өтәр,
Санки дер: һеј киди, һеј! Нердә о күн?
Нердә о күн?

Вә јахуд:

Бир балыг говрулуб өрдәклә јанаркән тавада
Деди: анлат, кери дәнмәзми ахан сел әчәба?
Аһ чәкиб сөјләди өрдәк: биз өлүркән бирдир,
Бу чаһан чүмлә сәраб олса, ја туфан олса¹.

вә с.

Хәјјамын азад фикри, сәрбәстлији ифадә едән фәлсәфи рүбаиләри јајылдыгда дини гүввәләр шаирә гаршы һүчума кечирләр. Хәјјам өз тәһлүкәсизлијини тә'мин үчүн һәтта Мәккә-јә зијарәтә дә кедир. Өмрүнүн ахыр илләри еһтијач ичәрисиндә кечән шаир тәк-тәнһа һәјат сүрүр вә беләчә дә һәјатла видалашыр.

Даһи философ — шаирин һәјаты вә ичтимаи фәалијјәтиндән кәтирдимиз јухарыдакы дәлилләрин бир чоху «Хәјјам» пјесиндә Һ. Чавидин өз үслубуна ујғун тәрздә әкс етдирилмишдир. Һ. Чавид шәргин бөјүк мүтәфәккир — шаиринин кениш халг күтләси илә о гәдәр дә јахындан бағлы олмајан һәјат вә фәалијјәтинә јени, мүасир дөврлә сәсләшән мотивләр әләвә етмиш вә Хәјјамы көрмәк истәдији тәрздә јаратмышдыр.

¹ Һ. Чавид. Пјесләр, Бақы, 1963, сәһ. 115, 118.

Е'тираф олунмалыдыр ки, бүтүн јарадычылығы боју идеал севки-мәһәббәт мөвзуларына әл атан, бә'зән романтик — мүчәррәд, бә'зән дә әдаләт, инсанпәрвәрлик проблемләри әтрафында јазан Һ. Чавид «Хәјјам» пјесиндә реал инсан әлағәләринә, чәмијјәтин конкрет һәјаты тоғгушмаларына кифәјәт гәдәр јер верир. О, һәјатын елә лөвһәләрини гәләмә алыр ки, бу лөвһәләр Хәјјам сәнәтинин ичтимаи мотивләрини ајдынлашдырмаға, сәнәт вә һәјат, елм вә һәјат кими проблемләрин дәрк едилмәсиндә мүасир охучуја ачыг, ајдын тәсәввүр верир. Һүсејн Чавид әсәрин әввәлиндән сонунадәк Хәјјамы һәјатын бир чох фыртыналарындан кечирир. Мәдрәсә һәјаты, кәнчлик илләри, мәһрумијјәтлә долу ачыначағлы һәјат, сән-әтә вә елмә гијмәт гојмајан ичтимаи варлыг, мүхтәлиф һәјат зиддијјәтләринин тәлатүмү ичәрисиндә бөјүк истәдадларын мәһв едилдији ағыр зәманә вә с. көз өнүндә чанланыр.

Һ. Чавид Хәјјамын фәалијјәтини, өлмәзлијини кениш халг күтләләринин шаирә олан сонсуз мәһәббәти илә бағламыш, она халгын арзу вә истәкләринин бир нөв ифачысы кими гәләмә алмышдыр. Бу чәһәтдән пјеси гијмәтләндирдикдә Чавидин бир сәнәткар кими дә инкишафы көзләримиз өнүндә чанланыр.

Хәјјам материалист философ кими, аллаһын варлығыны шүбһә алтына алан шаир кими тәғдим олунур. Көј вә јер сирләринин дәрк олунмасынын мүмкүнлүјүнү «Хәјјам» пјесиндә диггәт мәркәзиндә сахлајан мүәллиф гәдим Шәргин ики дунја көрүшүнү, ики тәрбијә системини бир-биринә гаршы гојур. Бир тәрәфдә дини-схоластик тәрбијә верилир, о бири тәрәфдә исә елми-әбдан (тәбии елмләр) охудулур. Шаир һәр шејдән әввәл һәјаты, бу дунјаны, бу дунјадан мә'налы зөвг алмағы севир. Јашајышда фәлсәфи мә'на ахтаран шаир Шәргин бөјүк алим-мүтәфәккири Ибн Синаны өзүнә мә'нәви ата, мә'нәви дајағ билир. Лакин јашајыш о гәдәр мә'насыз олмуш вә еһтијача мә'руз галмышдыр ки, Хәјјам севимли мүәллиминин әсәрләрини сатмаға мәчбурдур. Һәјатдакы зиддијјәтләрин гурбанларындан бири шаирин өзүдүр ки, нә ону баша дүшән, нә анлајан, нә дә әлиндән тутан вардыр.

Хәјјам Ибн Синаны севдији кими елмин башға бөјүк нүмәјәндәләрини дә севир. О, идракы гијмәтләндирир, китабын мә'насыны дәриндән дәрк едир. Ибн Синанын китабыны сатаркән дедији сөзләр чох гүввәтлә сәсләнир:

Иби Синаји ешитдинсә, оху,
Иштә Шәргин о бөјүк фејләсуфу
Бах, јаратмыш нә бөјүк харигәләр.
Бир дәһна нури ки, даим парлар.

(китаблары бирәр-бирәр көстәрир).

Бах, бу «Мәнтиг», бу да «Гануни-Шәфа»
Буиларыи гәдрини анлар үрәфа¹.

Бүтүн әсәр боју ислам дини еһкамларына гаршы барыш-
маз атеист бахышлар биринчи нөвбәдә елмин хурафата гар-
шы гојулмасы илә бағлыдыр. Хәјјам инсан көзәллијинә аши-
нәдир, һәјат не мәтләриндән бөјүк һәзз алыр. Хәјјамын чанлы
һәјат мушаһидәләри, инсана дәрин мәнһәббәти вә инамы онун
Севдаја олан тәбии мәнһәббәтиндә тәсвир олунур. Инсан көзәл-
лијини хәјали көзәллијә, чәннат удурмаларына гаршы гојан
Хәјјам сарај гызларыны вә севкилиси Севданы мушаһидә едә-
рәк дејир:

Алгыш, бу нә аләм, бу нә туфан?
Чарпышмада аһәнк илә әлван.
Јылдызлары көјләрдә аракән
Һүчрәмдә күлүмсәр мана бирдән.

(Севдаја сүзәрәк)
Аһ, сән, һалә сән... Башга чичәксән.
Билмәм, кими хошкам едәчәксән.
Бир танрыја лазымса танынмаг,
Зөвг әһли танынсын сана бирдән².

Дүнјәви көзәлликләр Хәјјамы чәлб едән әсл мәнбәләрди-
р. Дәрин фәлсәфи-идрақы мәнәсы олан Хәјјам рүбаиләрини
һәјатла сыхы бағлылығы елә бир сәһнә јохдур ки, орада диг-
гәтдән јайындырылсын. «Һәјат—көзәлдир», «бүтүн бөјүк сә-
нәт әсәрләрини гидаландыран зәнкин һәјат фактларыдыр» мо-
тиви «Хәјјам» пјесиндә сәнәткарлыгга һәлл едилмишдир.

Хәјјамын нечә бир тарихи шәхсијјәт олмасыны онун өз
мүасирләри илә әлағәли шәкилдә тәсвир едән Һ. Чавид, шаи-
рин биткин образыны јаратмаг үчүн онлары да мүсбәт вә јә
мәнфи сурәт кими әсәрә салмыш, мүәјјән дәрәчәдә тарихилик
принсипинә риәјәт етмишдир.

Һ. Чавид тарихи шәхсијјәтләри мүмкүн гәдәр дәгигликләр
әјрәниб гәләмә алмаға чалышмышдыр. Һәсән Сәббан вә Ни-
замүлмүлк кими вахты илә Хәјјамла бир тәһсил алмыш тари-
хи шәхсијјәтләрин сурәтини јарадан шаир онларын көмәјилә

¹ Һ. Чавид. Пјесләр, Бақы, 1963, сәһ. 34.

² Јенә орада, сәһ. 30.

Хәјјамын чәмијјәтә, халга, һәјата мүнәсибәтләринин бир чох
марағлы чәһәтләрини әкс едә билмишдир.

Чох ағыллы тәдбирләри илә тарихдә ад газанмыш, бир чох
һөкмдарлар нәслинә истигамәт вермиш, «Сијасәтнамә» адлы
тарихи әсәрин мүүәллифи Хачә Низам Низамүлмүлк сурәти дә
диггәти чәлб едир.

Драматург әсрә, дөврүн әдаләтсиз һәгигәтләринә гаршы
јалпыз сәдәчә етиразларла кифәјәтләнмәмишдир. О, халг ичә-
рисиндән чыхмыш Јусиф кими үсјанчы халг нүмајәндәсини
Алп Арслан кими дөврүн хағанына гаршы гојмушдур. Јусиф
сон дәрәчә чәсарәтлидир. Өлүмдән горхмајан бу мәғрур инсан
Алп Арслана «Јашасын! Јашасын!»—дејә сәчдә едән әјанлара
вә јалтағларга гаршы чыхыр. О, өлкәдә зүлм төрәдән һөкм-
дарларга: «Рәдд олсун!..», «Мәнһ олсун!» демәкдән чәкинмир¹.

Јусифин чәсарәтли сурәтини тәсвир едәркән Һ. Чавидин сә-
дә халг нүмајәндәсинә нә гәдәр мәнһәббәт бәсләдијинин шаһи-
ди олуруг. Јашајышын ағырлығы инсанын өз сәчијјәсини дә-
јишмәсинә сәбәб олан амилләрдән биридир. Јусиф кими мин-
бир әзаб чәкмиш үсјанкар бир халг нүмајәндәсинин атасыны
еһтијач Алп Арслан сарајында, чәллад вәзифәсинә кәтириб
чыхармышдыр. Шаһ, Јусифи гәтл етмәк үчүн чәллад чағы-
раркән ата өлүмә мәнһум едилмиш оғлуну өз гаршысында кө-
рүр. Оғул, әдаләтсизлик, зүлм символу олан шаһа әл галды-
рыр, ата исә өз һәјатыны халг сәадәтинә гурбан верән оғулу
(оғуллары) гәтл етмәлидир. Мүшаһидә етдији мүрәккәб вә
зиддијјәтли һәјат һәгигәтләри Хәјјамы риггәтә кәтирир. Хәј-
јамы үсјанкар бир сәнәткар сәвијјәсинә јүксәлдән Һ. Чавид
онун елм вә сәнәти гиймәтләндирмәјән ичтимаи мүһитә гаршы
аловлу чыхышларына кениш јер верир:

Шаирми? Сағын, дујдуғум иләһамә ујан јох.
Ше'римдәки әсары дујан јох.
Јох охшајачаг руһуму бир зәррә сәадәт,
Изләр мәни һәр дүрлә фәләкәт.
... Кәч өмрүнү атәшли тикәнләр кәмирикән
Үсјан едәрим варлығы бирдән.
Үсјан!.. Өлү адәт вә тәбиәтләрә үсјан!
Јылдызлы һәгигәтләрә үсјан!²

Јусиф бөјүк һөкмдарларга мејдан охујачаг дәрәчәдә сәбр-
ли, һәјатын исти-сојуғуну дадмыш бир гәһрәмандыр. Һ.

¹ Һ. Чавид. Пјесләр, Бақы, 1963, сәһ. 43.

² Јенә орада, сәһ. 35—36.

Чавид Јусифи ики дэфә сәһнәјә чыхарса да онун тә'сири ол-
дугча гүвәтлидир. О, сонралар драматуркијамызда даһа ке-
ниш планда ишләнмиш Елдар кими халг гәһрәманлары нәс-
линә мәнсубдур.

Пјесин бүтүн сәһнәләриндә хејр вә шәр гүвәләрин мүба-
ризәси верилир. Ганиччилик шөһрәт вә мәнсәбпәрәстликлә
екиз доғулушдур. Ән јахын досту олмуш Сәббаһын әли илә
дә көрүнмәмиш чинајәтләрин төрәндијини көрдүклә Хәјјам
фикри зиддијјәтләр ичәрисиндә чырпыныр. Бу дэфә о, бүтүн
бәшәријјәтә гаршы үсјан едир. Севкилисә көзәл, мәс'уд, кү-
наһсыз Севданын өлдүрүлдүјүнү көрәркән исә көз јашы тө-
күр:

Назлы Севда! Сана ким гыјды, күлүм?
Илк баһарында нә лајиг бу өлүм?
Сөјлә, еј севкили, ешсиз диләјим.
Ким зәһәр гатды күләр өмрүнә, ким?!
(ағлар)
Галх, ојан!.. Аһ, нијә сусдун көзәлим?!
Һәп тәбиәт, бәшәријјәт залим...
Сөјлә, кимдән диләјим мән имдад?..
Һәп тәбиәт, бәшәријјәт чәллад!..¹

Хәјјам шәраб дүшкүнлүјүндән вә үмүмән әјјаш һәјатдан
чох-чох жүксәкләрдә дајанан мүтәфәккир бир шәхсијјәтдир.
О, шәрабдан гаранлыг мүһитдә ачыг данышмаг, һәгигәти сөј-
ләмәк васитәси кими истифадә едир. Мүтәфәккир шаир јал-
һыз шәрабла тәскин дејилди, көз јашлары төкмәји дә севи-
ди. Мадди аләми зиддијјәтләр мүбаризәсиндә көрән мүтәфәк-
кир Хәјјамә көрә, һәтта инсан өлдүкдән сонра да сыхынтылар,
зиддијјәтләр ичәрисиндә боғулур. О, ханнчәсинә өлдүрүлмүш
Севданын гәбри үзәриндә дә бу мүлаһизәләрлә көз јашы тө-
күр:

Мана көз јашлары ишкәнчә верир,
Ону әгрәб вә иланлар кәмирир.
Мәни боғмагда гаранлыг бир һал...
Кәмирир бейними мин дүрлү хәјал².

Халг вә шаир проблеми «Хәјјам» пјесиндә ајдын синфи
мөвгедән ишыгландырылыр. Шаир хәлифә Мүгтәдибиллаһын
симасында гәтл вә гарәтчилији ифша едир. Хәлифәнин Мәлик

¹ Н. Чавид. Пјесләри, Бақы, 1963, сәһ. 85—86.

² Јенә орада, сәһ. 94.

шаһы бөјүк бир тәмтәрагла гаршыламасы инчә мөтләблә әла-
гәдардыр. Хәлифә она көрә һијлә ишләдир ки, бир нечә халг-
ларын сәрвәти хилафәтә ахыб кәлсин.

Хәјјам, ислам дининин ән мүгәддәс нүмајәндәсини тәнгид
етмәклә кифәјәтләнмир. О, хәлифәнин пис әмәлләрини үзүнә
чырпмагла, онун халга олан нанәчиб вә алчаг мүнәсибәтини,
диндән гулдурлуғ мәгсәди илә истифадә етдијини дә сөјләјир:

... Халга чәннәт вериб о дүнјадә
Өзүн алудәсән бу дүнјадә.
Сәни алдатмасын о көз-гашлар,
Бу сәадәтдә ганлы көз јашы вар.
Батараг бир јығын алын тәринә
Нәш'ә сәрпәр сәнин диләкләринә.
(Гызлары ағачларын ардында көрәр)
Кимдир онлар? Заваллы гурбанлар!
Сән дә бир дүјгусуз, гудуз чанавар¹.

Хәјјамын дили илә сөјләнән бу аловлу сөзләр мүасир та-
машачылары сәфәрбәр едир, диндән дөләдузлуғ мәгсәди илә
истифадә едәнләрин ич үзүнү ачыр.

«Хәјјам» мүасир руһлу тарихи драмдыр. Бөјүк шаирин һә-
јаты, тарихи әсәр јаратмаг үчүн Н. Чавидә көзәл мөвзу олмуш
вә о, шаирин чәмијјәтдәки мөвгеини, мүасирләринә, кәнч нәс-
лә мүнәсибәтини, кәләчәјә инамыны кәстәрмәк үчүн васитә
олмушдур. Хәјјамын сөзү Чавидин өз арзусу кими сәсләнир,
кәнчләри мүасир һәјатын гәдрини билмәјә, ондан жүксәк мәг-
сәдләр үчүн истифадә етмәјә сәсләјир:

Ујдунуз, бунча хурафата, јетәр!
Бу һәјат иштә өлүмдән дә бетәр.
Әлверир паслы, сөнүк адәтләр!
Шән тәбиәт сизи азадә диләр.
Гарышыб бирләшин, иффәт дә будур.
Шејхин ујдурлуғу чәннәт дә будур².

¹ Н. Чавид. Пјесләр, Бақы, 1963, сәһ. 113.

² Јенә орада, сәһ. 125.

VIII—X СИНИФЛЭРИН ЭДЭБИЈАТ ДӘРСЛЭРИНДӘ ШАКИРДЛЭРИН СИЈАСИ-МӘФКУРӘВИ ТӘРБИЈӘСИ ҲАГГЫНДА

Гүдрәтли вә е'чазкар сөз сәнәти олан әдәбијат, кәнч нәслә ән фәал тә'сир көстәрән, онларын емосијасында гүввәтли һисс јарадан бир фәндир. Орта мәктәб програмына дахил олмуш мұвафиг әсәрләрин тәдрисиндән бачарыгла истифадә едән мұәллимләр, шакирдләрә өз нөвбәсиндә дәрин тә'сир көстәрә билир, онларын характер вә дүнјакөрүшләринин формалашмасында мұһүм рол ојнајырлар. Әдәбијат фәнни бәдии әсәрләрин тәдриси просесиндә кәнч нәслин тәрбијәсини дүзкүн тәшкил едир. Бу мәгаләдә республикамызын бир сыра мәктәбләриндә чалышан габагчыл мұәллимләрин иш тәчрүбәси мұәјјән гәдәр өз әксини тапачагдыр.

Јухары синиф шакирдләрини әдәбијат дәрсләрин дә тәрбијәләндирмәк, онларын сијаси-мәфкурә тәрбијәсини формалашдырмаг үчүн һансы васитәләрдән истифадә олунур? Габагчыл мұәллимләр әсасән шакирд јарадычылығына дәриндән өјрәниб тәһлил едирләр. Шакирд јарадычылығына әсасән јазы ишләри, күндәликләр, мұхтәлиф суаллара чаваб, шакирд характеристикасы вә с. дахилдир. Дикәр васитә исә әдәбијатын јухары синиф шакирдләринин ән чох севдији фәнләрдән бири олдуғуну көстәрмәкдир.

Мәктәбләрдә оларкән әсасән вачиб мәсәләләрә диггәт јетирир материалларын дүзкүн сечилмәсинә чалышырдыг. Габагчыл әдәбијат мұәллимләри сијаси-мәфкурә тәрбијәсини даһа кениш шәрһ етмәк үчүн ашағыдакы мөвзуларда сөһбәтләр кечирирдиләр.

«В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти», «Кәнч совет вәтәндәшынн бәдии әдәбијатда образы», «Көркәмли шәхсијјәтләрин һәјаты» вә с. мөвзулар олурду. Бундан башга шакирд-

ләрин дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг, онларын һансы һиссләрлә јашадығыны үзә чыхармаг үчүн инша јазылар да анарылырды. Шакирдләрин јазыларында бир сыра мараглы, диггәтәләјиг мәсәләләр гојулур; көркәмли азәри јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләр кәтирилирди. Јазыларын әксәријјәтиндә ушагларын Вәтәнә, доғма коммунист партијасына мисилсиз мәһәббәти өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, Илич рајонунун Гывраг кәндиндәки мәктәбин IX синиф шакирди З. јазыр:

«Охудуғум һәр һансы бир китабда Совет адамларынын әмәк гәләбәсини көрдүкдә мисилсиз дәрәчәдә севинир, халгымызын нечә харүгәләр јаратдығыны ифтихарла јад едирсән. Көзүмүн өнүндә һәмишә Сарван, Севил, Таһир дајаныр. Мән Шамама кими, Севил кими олмаг истәјирәм. Мән истәјирәм ки, Валја Терешкова кими көјләрин әнкинликләринә галхым». Бакыдакы 56 нөмрәли мәктәбин шакирди Г. јазыр: «Һәјатда ән бөјүк хошбәхтлик садә инсан, көзәл гәлб саһиби олмагдыр. Ахы, мұтәфәккир адамлар һәмишә белә олублар».

Мәктәбин дикәр шакирдләринин јазыларында да әмәк адамларына, көркәмли ингилабчыларымыза, чанлы мұасирләримизә бөјүк һүснү рәғбәт бәсләнилир. Бу гәһрәманлары онлар өз идеаллары кими севирләр. Мәсәлән, Ағдам шәһәриндәки I нөмрәли мәктәбин шакирди Е. Заманов, халглар достлуғунун күчлү әли илә чар һакимијјәтинин мәһв олмасы үчүн јаранан зәминдән данышараг М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы», С. Рәһманын «Нина» романларындан мисаллар кәтирмишдир. Шакирд көстәрир ки, «Кизли Бакы» романында мұхтәлиф милләтләрдән олан фәһләләрин гардашлығы синфи бирлик кими верилмишдир. Бу гүввә тәкчә әскәр, һајрапет, Павлуша, Женја кими мұбариз фәһләләрдән ибарәт дејилдир. Бу гүввә Ладо Кетсховелинин, Пјотр Монтинин, Мәшәди Әвизбәјовун, Степан Шаумјанын, Ханлар Сәфәрәлијевин, Ванја Фиолетовун вә башга ингилабчыларын фәдакарлығындан гүввәт алыб јенилмәз олмушдур. «Ајры-ајры шакирдләрин дәфтәрләрини вәргләдикчә бәдии әсәрләрдән нүмунәләр кәтирилмиш, көзәл мисаллара, долғун мәзмунлу парчалара раст кәлмәк олур. Онлар бу јазыларда Совет халгларынын монолит бирлијиндән, Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Совет халгынын дүшмәнә гаршы биркә мұбаризәсиндән, арха чәһәдә чалышан намуслу адамларын өн чәһәјә дајаг олмасындан, әтрафлы бәһс едирләр. Әлбәттә, шакирд јазыларынын әксәријјәти әдәбијатдакы бәдии образларын тимсалындан кәтирил-

миш нүмунэләрдир. Мәсәлән, шакирд К. Һәсәнова җаздығы ишәда деҗир: «Мән Б. Ваһабзадәнин Азәрбаҗчан вә ермәни халҗларынын бирлик вә гардашлыг мөвзусуна һәср етдиҗи «Достлуг» поемасыны охуҗаркән диггәтими бир чох һадисәләр чәлб едир. Әсәрдә тәсвир олуан Фәрһад илә Сурен даҗы фашистләрә гаршы Украјнанын азадлыгы үчүн вуршаркән әсир алынырлар. Сурен даҗы фашистләрин өлүм чәзасына мөһкум етдиҗи Фәрһады хилас етмәк үчүн өзүнүн Фәрһад олдуғуну дүшмәнә билдирир.

Сурен даҗы: «Фәрһад өлсә дәстәмиз рәһбәрсиз галар» деҗәрәк, һәҗатыны халгымызын ичтимаи мәнәфеҗинә гурбан вәррир. Фәрһадын гардашы Искәндәр исә Сурен даҗынын оғлу Серҗожаны фашист солдатларындан хилас едәркән бир голуну итирмишдир.

Дикәр шакирдләрин җазыларындан нүмунә вәрәркән онларда әмәк адамларына, пешә саһибләринә гаршы бөҗүк рәғбәт бәсләнилдиҗини көрүрүк. Шакирдләрин бә'зиләри бәдии әсәрләрин гәһрәманларындан нүмунә кәтирир, бә'зиләри республикамызын көркәмли алимләриндән Јусиф Мәммәдәлиҗевин, Умнисә Мусабәҗованын вә башгаларынын адларыны чәкирләр.

Габагчыл әдәбиҗат мұәллимләри әдәбиҗаты, җухары синиф шакирдләринин севимли фәнни етмишләр. Мәсәлән, Дашкәсән шәһәриндәки С. Вурғун адына 4 нөмрәли орта мәктәбин җухары синиф шакирдләриндән 110 нәфәри «Биз әдәбиҗаты нә үчүн севирик» башлыгы алтында ишә җазмышлар. Шакирд җазыларынын бир гисминдә кәстәрилер. «Биз Совет әдәбиҗатыны, азәри совет әдәбиҗатыны она көрә севирик ки, о инсанларын шәрәфини һәмишә мұдафиә едир. Әдәбиҗатымызын сәмимилиҗи вә объективлиҗи, онун партиҗалылыгы, идеҗалылыгы вә хәлгилиҗи мәни һәр заман дүшүндүрүр».

Әдәбиҗатдан шакирдләрин дүҗәкөрүшүнү формалашдырмаг үчүн тәлим просесиндә аҗры-аҗры бәдии парчаларын дүзкүн вә дәриндән тәһлилинин бөҗүк әһәмиҗәти вәрдыр. Бәдии әсәрләрдәки гәһрәманларын характерини ачаркән, шакирд севимли гәһрәманын көзәл сифәтләри илә җүксәк әхлаги кәҗфиҗәтләрә иҗәләнир. Чүнки җухары синиф шакирдләринин өзләринин севимли гәһрәманлары, шаирләри, җазычылары олур! Кәстәрмәлиҗик ки, шакирдләр бу җазычылары группара аҗырыр, һәр кәсин өз идеал сәнәткары олур. Әлбәтә, онлар бүтүн җазычыларә рәғбәт бәсләҗирләр. Лакин елә-

ләри дә вәрдыр ки, Сабири, Вурғуну, Чәлил Мәммәдгулузадәни, Р. Рзаны даһа чох севир, С. Рәһимова, С. Рүстәмә, М. Раһимә бөҗүк рәғбәт бәсләҗирләр. Мәсәлән, 182, 190, 56, Илчи раҗонун Гывраг, Ордубаддакы 1 нөмрәли мәктәбләрин җухары синиф шакирдләринә суал вәрдикдә ки, «Ән чох севдиҗиниз сәнәткар кимдир?» һәмин шакирдләрин чоху өз геҗд китабларында, күндәликләриндә севдикләри гәһрәманы җазмыш, мұәллимләринә, мұәллифә чаваб вәрмишләр.

Мәсәлән, Гарабағлар орта мәктәбинин Х синиф шакирди Т. җазыр: «Мән Мүшфиги, ондакы чәсарәтә, җүксәк сәнәткарлыг хүсусиҗәтләринә көрә вә өз халгына гәлбән бағлы олдуғу үчүн севирәм. Башга шакирд К. җазыр: «Мүшфиг мұбариз олуб, дүзүнү данышыб, өз ше'рләриндә халгыны, Вәтәнини, мисилсиз мәһәббәтлә тәрәннүм едибдир. Белә шаир һәрәрәтлә севилмәҗә лаҗигдир».

Шакирдләр тәкчә бәдии әсәрләрдәки образлары өзләринин идеалы саҗмырлар. Онлар һәм дә, мұасир вә классик азәри сәнәткарларынын, рус вә гардаш халғларын әдәби сималарынын үрәкләриндә җашадырлар.

Шакирдләрин сиҗаси—мәфкурә тәрбиҗәсини гүввәтләндирмәк үчүн җухарыда адларыны чәкдиҗимиз мәктәбләрин мұәллимләри синифдәнкәнар тәдбирләрдән дә кениш истифадә едирләр. Чүнки синифдәнкәнар һәҗата кечирилән тәдбирләр тәлим просесиндә ушағларын әлдә етдикләри вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирир. Бу тәдбирләр һәмчинин шакирдләрин сиҗаси—мәфкурә тәрбиҗәсини дәринләшдирир вә формалашдырыр. Синифдәнкәнар тәдбирләрдә шакирдләрин сиҗаси—мәфкурәви тәрбиҗәсини мөһкәмләндирир үчүн көркәмли тарихи шәхсиҗәтләрин һәҗат вә фәалиҗәтиндән, әдәби гәһрәманларын нүмунәләриндән мисаллар кәтирмәк ләзимдыр. Чүнки Совет мәктәби ушағларә вә кәнчләрә җени инсан кәҗфиҗәтләрини инадла вә тә'кидлә ашылаҗыр, онларын формалашмасы уғрунда мұбаризә апарыр. Синифдәнкәнар тәдбирләрдә ән көркәмли адамларын шәхси нүмунәләри мүнтәзәм шәкилдә апарылмалыдыр. Бу ишләр мұхтәлиф метод вә приҗомлар вәсәтәсилә һәҗата кечирилер. Бу тәдбирләр шакирдләрин һәҗата инамыны даһа да артырыр. Онлар көркәмли җазычыларла, сәнәт адамлары илә шәхсән көрүшүрләр. Бу онларын сиҗаси—мәфкурәви тәрбиҗәсинә, әхлагына җүксәк тә'сир кәстәрир.

Синифдәнкәнар ишләрин формасы да мұхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Шәхси вә коллектив сәһбәтләр, охучулар конфра-

сы, эдәби-бәдии кечәләр, мұхтәлиф эдәби әләнчәләр, китаб һәфтәсинин тәшкили синифдәнкәнар ишләрин мәзмуну сајыла биләр.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз мәктәбләрин, мүәллимләри, синиф рәһбәрләри һәммин тәдбирләрин вахтында һәјата кечмәси үчүн мәгсәдәмүвафиг мәсәләләри дүзкүн мүәјјәнләшдириләр. Ушагларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг үчүн синифдәнхарич бәдии оху да тәшкил едирләр. Бәдии оху вәситәсилә шакирдләрин сијаси-мәфкурәсини даһа да артырыр. онлары јүксәлдир. Бәдии китаблардакы севимли гәһрәманлар шакирдин гәлбиндә әбәди мәскән салыр, ону гаршысына чыхан чәтинликләрлә мүбаризәјә руһландырыр, дөзүмлү едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәбләримиздә синифдәнхарич һәјата кечирилән тәдбирләрдә бир сыра чидди гүсурлара да јол верилир. Бу гүсурлар һансылардыр.

1) Әсас нөгсан одур ки, китабларын охусу бәзән атүстү һәјата кечирилир. Ишин маһијјәти тамамилә кәнарда галыр. Әсәрдәки характерләрин дахили нишанәләри ачылмыр. Белә олдугда исә шакирд анчаг харичи тәмтәраға алданыб гәһрәман һаггында сәтһи мәлүмата јијәләнир. Образларын дахили аләмини, нә илә нәфәс алдығыны мүәјјәнләшдирә билмир.

2) Икинчи әсас нөгсан одур ки, бәдии оху әтрафлы тәһлил олунмур. Шакирд бөјүк мәсәләни дәрк етмир, лакин јолдашларындан бири «Әла» китабдыр дедикдә, хошуна кәлди, кәлмәди һәммин китабы охумаға онда мараг ојаныр. Белә шәраитдә шакирд өз амалыны мүәјјәнләшдирә билмир, онун һеч вахт гәти вә мүстәгил фикри олмур.

3) Нөгсанлардан бири дә одур ки, шакирд охудуғу бәдии әсәрләри һесаба алмыр. Һәтта онлар барәдә кичик гејдләр белә апармыр. Ән чоһ севдији эдәби гәһрәманлары, онларын характерләриндәки көзәл чәһәтләри гејд етмәк ону дүшүндүрмүр.

4) Дөрдүнчү нөгсан ондан ибарәтдир ки, мәктәб китабханаларынын бир чоһунда бәдии әсәрләри јахшы сахламырлар. Сәлигәсизлик үзүндән китаб аз олур.

Бакынын Әзизбәјов, Гасым Исмајылов рајонларынын мәктәбләриндә һәммин нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн күтләви тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Шакирд јығынчагларындә, мүсаһибәләрдә синифдәнкәнар охунун әһәмијјәти кениш музакирә олунур, шакирдләр өз евләриндә шәхси китабхана јарадырлар.

Шакирдләрин сијаси-мәфкурәви тәрбијәсини формалашдырмаг үчүн бәдии әсәрләри үмуми мәктәб үзрә музакирә етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, Бақыдакы 56 нөмрәли мәктәбин эдәбијјат мүәллими Зибә Сүләјманова, И. Гасымов вә Н. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» әсәри үзрә охучулар конфрансы кечиртди. Конфрансда Х синиф шакирди К. мәрузә етди. Дикәр шакирдләр әсәрин әсас гәһрәманы Мейди һүсејзадәнин әфсанәви икидликләриндән данышдылар, бурадакы дикәр сурәтләри дә тәһлил етдиләр. Гәһрәманын доғулдуғу Нөвханы кәндинә екскурсијада олдуғларындан, онун бачылары илә көрүшләриндән, кениш сөһбәт ачылды. Мейдинин ушагыг тәрбијәсиндән бәһс олунду. Гәһрәманын мүәллими бәстәкар Сәид Рүстәмовун Мейди һаггында сөјләдији ширин хатирәләрдән бәһс олунду.

Әсәрин музакирәсиндән сонра мәктәблиләрин халгымызын бу горхмаз оғлуну нә дәрәчәдә һәрарәтлә севдикләринин шаһиди олдуғ. Һәтта кәнчләримизин бир чоһу Мейдини өзләринин идеалы кими сечдиләр.

Педагожи тәчрүбә вә мүшаһидә, һәмчинин габагчыл мүәллимләрин иш нүмунәләри көстәрир ки, шакирдләрин эдәбијјат дәрнәји мәшғәләләриндә дүнјакөрүшүнү даһа мәзмунлу формалашдырмаг олар. Бунун үчүн эдәбијјат мүәллимләри дәрнәјин фәалијјәтини тәлим просеси илә гырылмаз сурәтдә бағламалыдырлар. Әсас вәзифә шакирдин дәрсдә алдығы билији даһа да мөһкәмләндирмәкдән вә дәринләшдирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Шакирд эдәби әсәрләрдәки гәһрәманлар һагда кениш тәсәввүрә јијәләнмәлидир. Дәрнәк мәшғәләси бәдии әсәрләрин мүәллифләри олан шаир вә јазычыларын, әмәк вә истәһсалат гәһрәманларынын, Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманларынын, адлы-санлы шәхсијјәтләрин; нүмунәләри илә шакирдләри таныш етмәлидир. Эдәбијјат дәрнәкләринин мүһтәзәм кечирилмәси шакирдә имкан верир ки, онлар бәдии әсәрләрдәки гәһрәманларын дахили аләмини тамамилә шәрһ етсин, һәммин гәһрәманын фәалијјәтинин бүтүн көзәллијини ачсын.

Бакынын Ленин вә Әзизбәјов рајонунун мәктәбләриндә республиканын Илич, Дашкәсән, Исмајыллы, Кировабад мәктәбләриндә чалышан мүәллимләр бу саһәдә хејли иш көрмүшләр. Һәммин рајонларын габагчыл эдәбијјат мүәллимләри, эдәбијјат дәрнәкләриндә эдәби гәһрәманларын сурәтләринин ачылмасына, онлардакы мүсбәт кејфијјәтләрин тәһлилинә ке-

виш јер верилр. Масәлән, 156 нөмрәли мәктәбин әдәбијат мұәллими П. Нүсәјнова дәрнәкләрин бириндә С. Рәһимовун «Мейман» әсәрини кениш тәһлил етмишдир. Бурада Мейманнн Совет ганунларынын кешијиндә мөһкәм дајандығы, коммунист идејасына садиг галдығы, саф вә тәмиз гәбли бир инсан олдуғу әсәрдән кәтирилән конкрет мисаллар әсасында тәһлил олунашдур. Дәрнәкдә иштирак едән шакирдләр әсәрдәки мәнфи вә мүсбәт гәһрәманлар һаггында шәхси фикир сөјләмиш, әсәрин кениш бәди тәһлилини вермишләр. Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу шакирдләрдә јүксәк әхлаги кејфијјәтләр формалашдыр, онлар Мейманнн нечә бөјүк вә нәчиб инсан олдуғуну тәфәррүаты илә көрүрләр. Дәрнәк мәшғәләләри һәмишә габагчадан планлашдырылыр, онун фәалијјәти мәзmunлу вә рәнкарәнк олур. Умумијјәтлә, әдәбијат дәрнәкләринин рәһбәрләри даим тәшәббүскар олмалыдырлар. Мәсәлән, белә бир факты көстәрмәк бурада јеринә дүшәрди.

Мәлумдур ки, орта мәктәб програмларында ајры-ајры јазычы вә шаирләрин тәрчүмеји-һалларынын өјрәдилмәсинә чох аз: чәми бир вә ја ики саат ајрылмышдыр. Она көрә дә дәрә просесиндә мұәллимин имканы олмур ки, бу вә ја дикәр јазычы вә ја шаирин һәјатыны шакирдләрә әтрафлы өјрәтсин вә изаһ етсин. Она көрә дә мұәллимин әлиндә јалныз бир имкан галыр. Синифдәнхарич тәдбирләрдә ја да әдәбијат дәрнәји вәситәси илә бөјүк шәхсијјәтләрин тәрчүмеји-һалларыны мәктәблиләрә өјрәтсинләр. Бу тәрчүмеји-һалларын өјрәдилмәсинә шакирдләрин сијаси-мәфкурә тәрбијәләринин формалашмасы ишинә бөјүк мүсбәт тәсир көстәрир. Тәсадүфи дејилдир ки, «Бизим мәгсәдимиз кәчләрдә һәјата мәнәббәт вә инам ашыламагдыр. Биз, адамлара гәһрәманлығы өјрәтмәк истәјирик. Инсанын анламасы лазымдыр ки, о, дүнјанын јарадычысы вә ағасыдыр. Јер үзәриндәки бүтүн бәдбәхтликләрә о, мәс'улдур, һәјатдаки бүтүн јакшылыгларын шөһрәти она мәнәсудур. Фәрдијјәтчилик вә милләтчилик зәнчирини парчаламагда инсана көмәк етмәк лазымдыр. Инсанлар арасында умумдүнја иттифагыны тәблиғ етмәк һәгигәтдә дә зәруридир»—дејән М. Горки 1916-чы илдә мәшһур јазычы Ромен Роллана јаздығы мәктубунда көстәрирди ки, «мән истәрдим ки, ән јакшы мүасир јазычыларын көмәји илә ушаглар үчүн бүтүн дүнјанын бөјүк адамларынын тәрчүмеји-һалындан ибарәт бир сыра китаблар јарадым». (М. Горки, «Кәчләр вә ушаглар һаггында», Баки,

Ушагкәчнәшр, 1949-чу ил, сәһ.16). Бөјүк пролетар әдибинин бу сөзләри инди дә мүнһәм әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки тәрчүмеји-һалын өзүндә белә кәчләримиз үчүн кәзәл, һәјати нүмунәләр вардыр. Ч. Чаббарлынын, Ү. һачыбәјовун, С. Вурғунун, А. Фадәјевин вә башгаларынын мәнәли һәјатлары буна мисал ола биләр. Она көрә дә әдәбијат мұәллимләри дәрнәк-мәшғәләләриндә әсәрләрини тәдрис етдикләри мұәллифләрини тәрчүмеји-һалларыны шакирдләрә әтрафлы өјрәтмәјә сәј көстәрмәлидирләр.

Бундан башга габагчы мұәллимләр әдәбијат дәрнәји вәситәсилә шакирдләрин дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг үчүн бәди бұллетенләр бурахыр, мәзmunлу дивар гәзети һазырлајырлар. Дәрнәк мәшғәләләри мәктәбин үмуми иши илә гајнар сурәтдә бағланыр.

Тәлимин тәрбијәви хүсусијјәтини артырмаг үчүн әдәбијат мұәллими көрәк шакирддә һәр бир әдәби һадисәјә мұстәгил јанашмаг габилијјәти јаратсын. Ишин маһијјәтини бу чәһәтдән јохламаг үчүн шифаһи суал-чаваблар вә јазы ишләри даһа марағлы олмалыдыр. Әдәбијат дәрсләриндә коммунист инамы, мәфкурәси јаратмаг, кечмишин галыгларыны тамамилә арадан галдырмаг, кәч нәслин шүүруну даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн мұәллим бөјүк бәди тәһлил апармалыдыр. Бәди әдәбијатдаки гәһрәманлардан ән характерини, тәрбијә едичисини мұәјјәнләшдириб нүмунә кими кәтирмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, тәлим вә тәрбијә ваһид просесдә көтүрүлдүкдә о, дәрин мәнәли вүс'әт кәсб едир.

Мәсәлән, Илич рајонунун Гарабағлар кәндиндәки орта мәктәбин әдәбијат мұәллими Мәммәд Күлмәммәдов һәмишә Азәрбајчан јазычы вә шаирләринин әсәрләриндәки ингилаби мотивләри тәһлил едәркән, мұтләг Бөјүк Октябр социалист ингилабынын тарихи наилијјәтләрини һәмишә әсәрдән кәтирдји бәди парчаларла исбат едир. Мұәллим лазым кәлдикдә мүасир Совет әдәбијаты илә, классик әдәбијаты, јазычыларын әсәрләриндән кәтирдји ачы һәгигәтләри, јохсул күтләнин башына кәлән мисилсиз балалары, усталыгла шәрһ едир. Мүртәчә буржуа әдәбијатчыларынын әксинә олараг реализм вә социализм реализм принципләринә әсасән јазылмыш әсәрләрин бәди тәһлилини тәлим просесиндә һәр тәрәфли характернә едир, һәр бир бәди образын мәгсәд вә вәзифәсини шакирдләрин шүүрунда әкс етдирир.

Бакы шәһәрindəки 156 нөмрәли мәктәбин әдәбијат мұәлими Пүстә Һүсәјнова бөјүк сатирик шаир Закирин һәјатындан данышаркән шаирин о дөврүн үсул идарәсинә мұнасибәтини, Бакыја сүркүн олунмасында һагсызлыгларла барышма-мазлыгыны сөјләјир. Закир сатирасынын Сабир үчүн бөјүк бир мәктәб олдуғуну дејир. Мұәллим јери кәлдикдә Сабир сатирасыны мұгајисәли шәкилдә тәһлил едир. Мұәллимин дәрси белә мараглы тәшкил етмәси ушагларда сијаси-мәфкурәви тәрбијәни даһа да артырыр, онларда мисилсиз ләјагәтли сифәтләр јарадыр.

Совет мәктәбинин бөјүк тәчрүбәси кәстәрир ки, дәрс һәмишә тәлимин әсас формасы олмуш вә олараг галыр. Бир чәһәти дә унутмаг лазым дејилдир ки, дәрс һәм дә тәрбијә едир. Буна көрә дә тәлими һеч вахт тәрбијәдән тәчрид етмәк олмаз. Мұәллим һәмишә дәрс вахты кечилән мөвзуларын идеја ајдынлыгыны әввәлчәдән мұәјјәнләшдирмәлидир. Бир мәсәлә дә вардыр ки, тәрбијә ишләрини мұәллим бир дәрсдә вә јахуд бир нечә нүмунәви дәрсдә һәлл едә билмәз. Тәлим просесиндә мөһкәм тәрбијә мәсәләсинә о вахт наил олмаг мүмкүндүр ки, дәрс әввәлчәдән мөһкәм план әсасында дүшүнүлмүш шәкилдә гурулсун. Онун даһили әлағәләри кениш тәрбијәви перспективи илә бағлы олсун. Буна көрә дә мұәллим дәрсин системини фикирләшәркән јалныз шакирдләрә дәрин биллик вермәк мәсәләси үзәриндә дүшүнмәмәлидир. Һәм дә тәлим просесиндә тәрбијә мәсәләсини диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

Мәсәлән, Ордубад шәһәрindəки 1 нөмрәли мәктәбин әдәбијат мұәллими Нәриман Бағыров өз дәрсләриндә тәлимин формаларындан дүзкүн истифадә едир. Дәрсин идеја истигамәтини әввәлчәдән мұәјјәнләшдирир. Һәтта мұәллим кечилән мөвзуларла әлағәдар олараг шакирдин сијаси-мәфкурәсини мұәјјәнләшдирән дәрсләрин ајрыча планыны тутур. Белә олдугда артыг мұәллим әввәлчәдән билир ки, сијаси-мәфкурә тәрбијәси илә әлағәдар олараг әсасән һансы мәсәләләри кениш әһатә етмәлидир. Һансы мөвзулар бу мәсәләләрин һәллинә кениш имкан верир. Буна көрә дә дәрсин әсас мөгсәди шакирдләрин дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг, онларын сијаси-мәфкурәви тәрбијәсини даһа да мөһкәмләтмәк, мәктәб-лиләрдә социалист Вәтәнинә, Совет адамларына мөһәббәт һиссләри ашыламагдан ибарәт олмалыдыр. Нәриман мұәллим

бүтүн бу мүддәалара дүзкүн әмәл едир, дәрсин бүтүн мәрһәләләрини мәзмунлу гурур.

Мұәллимләримиз шакирдләрә коммунист инамы, идејасы верәркән, марксизм-ленинизм нәзәријјәси әсасында һәр бир мөвзуну тәһлил едәркән онларда јүксәк сијаси мәфкурә јаратмалыдыр. Тәрбијәчинин әсас күчү, кејфијјәти онда ола биләр ки, мұәллим верилмиш материалы усталыгла вә тәфәррүаты илә шакирдләрә чатдыра билсин. Шакирдин дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг үчүн верилмиш тәдрис материалларындан ән гијмәтлисини сечә билсин. Ону социалист Вәтәнимизин мұәсир инкишафы илә бағламағы бачарсын.

Әлбәттә, мәктәбләримиздә кечилән бүтүн фәнләр бөјүк тәрбијә етмәк габилијјәтинә маликдир. Бу фәнләрин һәр бири өз гурулушуна мұвафиг олараг шакирдләрдә марксист-ленинчи дүнјакөрүшү формалашдыра билир. Анчаг башга фәнләрлә мұгајисәдә әдәбијат даһа кениш тәрбијә етмәк имканына маликдир. Бурадакы материаллар тәрбијә үчүн мұәллимин гаршысында кениш имканлар ачыр. Она көрә дә әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг үчүн мұәллимин педагожи усталыгы, онун шәхси нүмунәси әсас вә һәлледици рол ојнајыр.

Шәһин СӘФӘРӨБ.

Ж. ВЭЗИР ЧЭМЭНЗЭМИНЛИНИН ЖАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА

ФАНАТИЗМИН ИФШАСЫ

С. ШУҚУРОВ вэ Ш. ЈУСИФЛИ,
филологи елмлэр намизэди.

Ж. Вэзир ХХ эср азэри эдэбијјатынын көркэмли насирлэриндэн биридир. Мэтбуата 1907-чи илдэн карикатура илэ чыхан вэ илк эсэри «Молла Нэсрэддин» журналында рэссам Шмерлингин имзасы илэ чап олуан эдиб, редаксијанын бу мүнасибэтиндэн сарсылмамыш, гэлэми јерэ гојмамыш, һэјат һадисэлэринэ көз јуммамыш, гадын азадлығы мәсэлэсинэ хүсуси фикир вермиш, чадра әлејһинэ чыхмыш, дини-хурафаты чомәрдчэсинэ гамчыламышлар. О, дини әллэриндэ дәстэвуз едиб чамааты сојанлары сатира атэшинэ тутаркэн фикрини мүстэгим вэ гејри-мүстэгим шәкилдэ ифадэ едир. Јусиф Вэзирин русвај етдији диндарлар вэ дини ајинлэрэ эмэл едэнлэрин диндарлығы дэрэчэси ејни сэвијјэдэ дејилдир. Онларын бир гисми фанатик, диқэр гисми дини е'тигада инамы зәиф олан, тэрэддүд едэнлэрдир, бэ'зилэри исэ дини ајинлэри формал сурәтдэ гәбул едэнлэрдир.

«Бүтүн өмрү боју ишлэјән вэ еһтијач чәкәнэ дин јер үзэриндәки һэјатда итаәткар олмағы вэ дөзмәји өјрэдэрәк, она көјлэрин мүкафаты үмиди илэ тәсәлли верир»¹. Уста Ағабала белэ сэмави үмидлэ чәннәт тәсәллисиндэ јашајанларын ән типик нүмајәндэсидир. О, биринчи гисмә дахил олан диндарлар арасында инамы вэ е'тигадына көрә сечилир. Эдиб типин һэрәкәтилэ онун характерини ачыр, фанатик Уста Ағабала күлүш һэдәфинэ чеврилир. Бу заман сүжетин инкишафындан јаранан ачы истәһза һадисәнин ән јүксәк ситуасијасы заманы баш вердијинэ көрә өлдүрүчү маһијјәт дашыјыр. Даһа бурада јумор һәлл едичи дејилдир. О, өз јерини мөвзунун тәләбинэ әсасән, мәнтигә еһтијач һисс етмәдән сатираја вермиш, сатира исэ күлүшүн ән сарсыдычы нөвү олан сарказмла бирләшмишдир. Јусиф Вэзир образы ифша етмәклэ онун һэрәкәт вэ данышығына фикир верир, фәрди чизкиләр тапыр вэ үмумиләшдирир. Онун гәһрәманы һеч бир кикеник вэ әдәб гајдаларыны нәзәрә алмадан, гајнамагда олан хөрәк газанынын јанында «очағын ғырағында бурнуну белэ бәрк силди ки, күл думан

¹ В. И. Ленин «Дин һаггында», Азәрнәшр — 1965, сәһ. 5.

кими галхыб, Нәнәханымын башына төкүлдү». Әслиндэ, Нәнәханымын башына о заман күл олмушдур ки, ислам шәриәти јер үзүндэ мејдана чыхмыш, «күнаһ» мәфһумуну ортаја атымышды. «Күнаһ»—мәнәвијјатын ән дадлы не'мәтлэрини гадаған етмәк мәгсәди илэ јаранмышдыр вэ бурада горху һисси ән өткәм һәкимдир. Дин хадимлэри диндарлары һәмишә итаәтдэ сахламаг үчүн чәһәннәм вэ чәннәт кими мөвһум сөзләр ишлэдир, гара чамааты инандырмаға чалышырлар ки, кими күнаһы варса чәһәннәмдэ гыр газанларында јаначагдыр. Елә бунун нәтичәсидир ки, Уста Ағабала јухуда көрүр ки, «Гыл көрпүнүн һәр тәрәфи од тутуб јанырды. Минләрчә адам одлу күрзэлэрин чәнкинэ дүшүб мөһв олмагда иди. Чәһәннәмин кәнарында чохла гыр газанлары гајнајырды. Күнаһы чох оланлары бурада гајнадыб сонра әждаһаларын ағзына атырдылар». Чәһәннәмдэ һәр шеј дәһшәтли иди. Артистләр зәнчирлә дөјүлүб өлдүрүлүр, рэссамлары гыр газанларына долдурурдулар. Ахы, дин охумағы, чалмағы, ојнамағы, шәкил чәкмәји гадаған етмишдир. Әмәли сәләһләр исэ чәннәтмәкан олур, һури-гылманларла ејши-ишрәт мәчлисиндэ кеф чәкир, хошнуд јашајырлар. Уста Ағабала «Һуринин бирини сағына, бирини солуна алды вэ инчә беллэрини гучуб, алмаја бәнзәр јанагларыны өпмәјэ башлады». Ж. Вэзирин бу тәсвирлэриндәки, истәһза олдугча чидди вэ әһәмијјәтлидир. Охучу јазычынын кинајәсини баша дүшүр. Дин хадимлэринин инсанын јашадығы һэјаты мүвәггәти һесаб етмәлэринэ күлүр.

«Еј ваизләр, нә үчүн јазыг авам чамааты дүнја не'мәтлэриндән мәһрум едирсиниз... Нијә онун һэјатыны зәһирмара дөндәрирсиниз»¹—дејән М. Ф. Ахундовун ән'әнэлэрини Ж. Вэзир ХХ эсрдә өзүнә мәхсүс бир үслубда давам етдирир, јени вэ орижинал эсәрләр јарадыр. Гадын азадлығы мәсэлэсинэ хүсуси әһәмијјәт верир. Гадыннын итгисади, мә'нәви, мадди чәһәтдән асылы олмасыны Јусиф Вэзир тәнгид едир. О истәјир ки, гадын мүәјјән ичтимаи тарихи шәраитдә инсанлығыны аңласын, чәмијјәтин инкишаф гануналарынын фәаллашмасына јахындан көмәк етсин. Азад севки мәфһумунун мә'насыны баша дүшсүн. Она көзәллик илаһиси кими бахан буржуа көрүшлүлүлэри танысын, нифрәт етмәји бачарсын, чидди вэ ардычыл нифрәтә малик олсун. Лакин дин бу дејиләнлэрин әксинә

¹ М. Ф. Ахундов, «Зүлм вэ чәһаләтә гаршы», Азәрнәшр, 1965, сәһ. 10—11.

чыхырды. «Мәсчид дипломатлары», «Мә'нәви зүлм нөвләрindən бири» (Ленин) олан диндән өз мәгсәдләри намына истафадә етмәкдә һәр чүр ријаја әл атырдылар. Бу заман Ј. Вәзирин тәсвир етдији мәрсижәханын сөзү илә иши арасындакы фәрг көз габағына кәлир. О, «Ағ бухагда гара хал» үчүн торпагда дизин-дизин сүрүнүр, шәриәтин һарам бујурдуғу шәрабы әфсанәви чәннәтин «аби-көвсәр»индән үстүн тутур, гадыны беһиштин һуриси, ағ бухағынын халыны «китаби-шәриф сәһифәси» сајыр вә бу онун ајағына күнаһ јазылмыр. Бәс нә үчүн. Бәлкә, она көрә ки, мәрсижәхан истисналыг тәшкил едир. Лакин јазычы һәр күн мәсчид минбәриндә диндарлары гадынын мәкрлилијинә инандырмаға чалышан мәрсижәханын јахасындан әл чәкмир, ону тамамилә рүсвај етмәк, абырдан салмаг үчүн даһа бир аддым ирәли атыр, санки Ј. Вәзирин бу һәрәкәтини көрән Нәчибә Хатун («Ағ бухагда гара хал») кәнарда дајаныб күлүмсәјир. Јазычы кимин мәкрли вә јүнкүләхлаг олдугуну сүбут етмәк мәгсәди намына гадыны «аллаһын дәркахындан говулан шәјтанын ағзынын сујуну јаладығына көрә мәкрлидир» адландыран, бәшәријәтин ән бөјүк даһиләринә сүд вериб әмиздирән бу мүгәддәс ананы тәһгир едән, мәнлијинә ләкә вуран, заһидин симасызлығыны онун өзүнү данышдырмагла ифша едир. Минбәрдә гадыны иблис, фитнә-фәсад дағарчығы кими тәғдим едән, мүсәлман кишисини она залым олмаға чагыран вә буну гур'ан әјәләри илә изаһа чалышан мәрсижәхан бирдән-бирә јазычынын гәләминин учунда гыврылмаға башлајыр, үнванына фөһшләр јағдырдығы ананын гәдәмләринә јыхылыр «бу әммамәм, бу гураным һамысыны о гара халын јолунда ајағына төкүрәм»—дејә јалварыр.

Аллаһын «гүдсијјәт китабыны» ајагларда најимал едән мәрсижәханын сөзләри илә әмәли арасындакы фәрг һекајәдәки һадисәнин мәнтигиндән доғдуғу үчүн инандырычы тә'сир бағышлајыр, бурада гадын фикри ифадә етмәкдә бир васитәјә чеврилмишдир, әммамә тоза батмыш, нүфузуну итирмишдир. «Мүсәлман арвадынын сәркүзәшти» нә сәбәб олан да елә мәрсижәхан, молла, гази вә ұламалар дејилми?.. Он бир јашындан ијирми дөрд јашынадәк он үч ил әрзиндә беш дәфә әрә верилән вә кишиләрин вурдуғу тәпик вә јумруглардан шикајәтләнмәјән гадын «хошбәхтдир». О, е'тираз едә билмәз, әринин гулудур. Әмтәә кими сатыла биләр. Бәс онун мүсибәтиндә күнаһкар кимдир... Әкәр «күнаһ» реал гүввәјә маликдирсә нә үчүн дин хадимләринә аид едилмир... Мәсчиддә инсаф вә мүрүв-

вәтдән, чәһәннәм әзабындан дәм вуран молла евдә арвадынын габырғаларына «әл кәздирир». Јазычы молланын әмәлләрини сајмагда сөзү арвада верир. Гадын гаршысындакына санки һәјатындан разы олдугуну сөјләјәрәк дејир. «Молла да, адам өләчәк, пис адам дејилди. Әлинә дүшәни бозбаша верирди, јејирдик. Дөјәндә дә өзкә кишиләр кими чох дөјмәзди: габырғаларыма-гарныма, беш-алты тәпик саландан сонра үрәји сојујурду». Бу вәһши мүнасибәт нә үчүн күнаһ сајылмыр. Мәкәр мөвһум аллаһ Адәмлә һәвваны ејни һүгуғлу јаратмамышдыр. Дин хадимләри гадынын ағлына нә үчүн шүбһә едирләр. Әкәр бу беләдирсә, һәвванын сөзү илә Адәмин ев тикмәсинә нә ад вермәк олар?.. Демәли, беһишт үчүн аллаһа ибадәт едән мө'мин вә диндарлар ријакар, минбәр үстүндә халга вә'з охујан мәрсижәхан исә садәчә оларағ аферистдир. Ваизин чәннәтини әфсанәдән ибарәт сајан Јусиф Вәзир ләзиз не'мәтләрлә долу олан дүнја һәјатыны һәр шәјдән үстүн тутур. Ағсаггалын гызы јашында арвад алмасына гаршы чыхыр. «Милләтпәрәстләр»ин елм вә маариф очағына кедән мәктәбли гызын јанагларындан тутуб һәјасызчасына «быј, әдә бу кимин баласыдыр»—дејиб ағызларыны марчылдәтмәларына нифрәт едир вә бу икраһ һиссини охучуда да доғурур вә јаланчы милләтпәрәстләрин симасызлығыны ачыр. Молланын әхлагсызлығынын даһа чиркин чизкиләрини көстәрмәкдә исә јазычы охучунун дигәтини мәсчиддә баш верән әһвалат үзәриндә чәмләшдирир. Кәрбәләји мәсчидә кедиб көрүр ки, орада оғлу илә молладан башга һеч кәс јохдур. Анчаг иш бунунла битмир, молла Кәрбәләјини оғлуна дејир: «Ағабала гурбанын олум, сән мәним гулағымдан тут, мән дә сәнинкиндән». Әдиб јазыр ки, сонра билмирәм бу данышыгдан киши нә анладыса вурһавур башлады. Кәрбәләји Рәчәб мәсчиддә молланын үзүнә түпүрүб, пејсәринә зәрбәләрини ендирди. Аллаһын евиндә молланын үзүнә түпүрмәк, ев саһибинин үзүнә түпүрмәкдир. Чунки молла гонағдыр, кедәркидир. Түпүрчәк исә галаргыдыр. Демәли, молланы сөјмәк аллаһы сөјүб тәһгир етмәкдир.

Бир анылыға дејәк ки, бу, о гәдәр дә бөјүк гәбаһәт дејилдир. Анчаг бу ишин бир тәрәфидир. Әсас мәсәлә түпүрчәјин һарада, һараја дүшмәсидир. Јазычы Кәрбәләји Рәчәби аллаһын евиндә белә бир вәзијјәтдә молла илә растлашдыраркән ифша охуну һәм аллаһа, һәм дә онун тәблиғатчысы моллаја гаршы чевирир вә һәр ики объект үзәриндә дә мүвәффәгијјәт газаныр. «Дәрдли Зүләјха» санки бу күфрләри ешидиб садә-

лөвһлүүндөн салават чевирир, аллаһын евиндә сөјүш едәнә нифрәтләр јағдырыр. Дәррдән саралыб-солур, гәлбән сызылдайыр, бу инилти охучунун үрәјини парчалайыб, әсәбләрини кәркинләшдирир. О, әринин јумругларындан башы кичәлләнән, күнчә чәкилиб көз јашы ахыдан гадынын һалына ачыјыр. Зүләјха онун азадлығыны әлиндән аланын аллаһ вә мәсчид олдуғуну аламыр. Бөјүк сәрвәт вә мүлк саһиби һачы Кәримин өлүмүндән ики күн сонра онун айләсиндә баш верән јени бир мүсибәтдән кәдәрләнир. Кишинин үчү чыхмамыш сәрвәтинә көрә гызларынын үчү дә һәррача гојулмуш мал кими апарылыр. Зорла әрә гачырылан гызларын бағыртысындан гулағлар тутулур. Һәчмчә кичик, мәзмунча бөјүк олан «Һәррач» һекајәсиндә Јусиф Вәзир бүтүн Шәрг әләминдә хәстәлијә чеврилән «гыз гачыртмаг» адәтинә гаршы чыхыр. «Тој»да һөнкүртү илә ағлајан кәлинин нискилини билмәк истәјир. Бу заман о, сөзә гәнаәтлә јанашыр. Кәлини ортаја чәкир, ојнадыб шәнләндирмәјә чан атыр. Буна мүјәссәр олмаг чәтин дејилдир. Јазычы мәчлисә топлашанлардан биринә сөз верир. О да јанындакына дејир: «Киши чох вәфалы кишидир. Көрүрсән арвады өләндән сонра он ил евләнмәди. Гајнатасы демишди ки, балача гызым бөјүсүн, сәнә верәчәјәм, о да көзләди. Гыз ниди он дөрд јашына јетишиб тој олур». Јусиф Вәзир гејри-мүстәгим шәкилдә «тәзә бәј» һаггында гыса характеристика верир. Даһа бурада узун-узады изаһата еһтијач јохдур. Гыз дәрдлидирсә гој елә дәрдли дә галсын. Оунула ким һесаблашачагдыр ки, атасы өзү истәдији адама әрә вермәјә сәләһијәтлидир. Бир дә о башгасынын евинә кетмир ки, әввәлләр онун бачысы бурада арвад иди. О ки галды кишинин јашына, сачларына һәна гојса чаванлашачагдыр. Бәс һәна нә үчүндүр? Һәлә тојда сүзән ашыға бир бах, лап рәммал кими данышыр, гызын үрәјиндән кечәнләри көр нечә дә тапыб дејир:

Мән бу дәрәдән өтмәрәм,
чадрамы јелләтмәрәм,
Агсагала кетмәрәм,
Һоғгабаз оғлан кәрәк
Кәкили саз оғлан кәрәк.

Лакин ичтимаи мүһит, гур'ан еһкамлары тәзә кәлинин арзусуну үрәјиндә гојур. «Кет јат, бәдбәхт фәгир. Сәнин дәрлин мәни лап чәрләдиб... кет јат, ашыб-дашмыш фәгир. Һамы әрә кедиб, ев-ешик саһиби олду, бирчә сәнин бәхтин бағланды. Дөшүн-башын чыхыб ата дөнмүсән»—дејән ананын бу јаныг-

лы фәрјадындан мәјус олур. Бу шәкил мәзмунун ајдынлашмасына халәл кәтирмир, әксинә охучуну өзүнә чәлб едир. Он сәккиз-он доггуз јашлы азәри гызынын башына кәтирилән мүсибәт ачы көз јашлары ичәрисиндә гәһгәһәјә чеврилир. Ананын бу сөзләри Фатманын гошулуб гачмасына сәбәб олур. Лакин онун да бәхти Ситарә («Диванә»), Гәмәр, («Доггуз ај кечмиш»), Мәрјәм, Зиба, Мәһри («Үч»), Никар («Намуссуз») кими кәтирмәди. Ситарә дәли олду, Гәмәр әрдән кери гајытды, Мәрјәм, Зиба вә Мәһрини лап кичикликдән көтүрүб гачырдылар, Никарын әри әјјашлыға гуршаныб ахырда өлдү...

Хошбәхтлик арзусу илә әрә кедән Фатма бирдән-бирә учурума дүшүр. Хошбәхтлијинә әсас верән реал-зәминин чүрүк олдуғу ајдынлашыр. Сән демә кишинин Фатмадан әввәл арвады вә ушағлары вармыш. Анчаг Фатма һичран тәхти үстә отуруб, хошбәхтлијә чыхачағы күнү һәсрәтлә көзләјир, мүсәлман еһкамынын батаглығында боғулдугча јашамаға чан атыр, атасындан вә бабасындан көмәк үмидини кәсдикдә бүтүн варлығы илә инандығы газынын јанына кедир, дәрдини она сөјләјир, әринин зүлмүндән азад олмаг үчүн кәбининин кери охунмасыны хаһиш едир, јалварыб көз јашы ахыдыр, өзүнү газынын гапысынын ити адландырыр. Оуну бу чәһдләри хошбәхтлик уғрунда апарылан пәсиф мүбаризәнин башланғычы илә әлағадардыр вә јашамаг уғрунда мүбаризәнин атрибутудур. Фатманын газыја јалвармасында Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин мәгсәди бир тәрәфдән газыны ифша етмәк, ди-кәр тәрәфдән гадын ләјагәтинин алчалдылмасы мәсәләсиндә ичтимаи мүһитин әдаләтсизлијини көстәрмәкдир. Ајдын бир һәгигәт дә мөвчуддур ки, Фатма синфи бөлкүсүндән асылы олмајан бүтүн башга гызлар кими, аилә гурмаг, хошбәхт јашамаг истәјир вә бу онун эн бөјүк идеалыдыр. Фәгәт киши һекемон вә саһибкар кими тәгдим олуан гурулушда бу мүмкүн оласы иш дејилдир. Буна көрә дә әдиб, газыны данышдырыр. О, Фатмаја үзүнү тутуб дејир:

«— Гызым, —...әр арвадын саһибидир. О, изин вермәјәндә, мәндә нә ихтијар вар. Јенә әринин јанына дөнмәкдән башга бир чарә јохдур».

Газынын бу чавабы онун характерини вә гадына мүнасибәтдә тутдуғу мөвгеи мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир. Охучу јазычынын манерасыны чох дүрүст баша дүшүр вә билир ки, шәриәт мәһкәмәсинин бу «али сәдринин» чавабы Фатманы хошбәхтлијә чатдырмаға јох, бәдбәхтлијә сүрүкләјиб салмаг-

дан башга бир шеј дејилдир. Эр, арвадын саһибидир кими, чүрүк ислам зеһнијјетинин бу сәрсәм ганунуна Фатма эмәл едир, јенидән «саһибкарын» евинә гајыдыр. Јусиф Вәзир бундан сонра бизи даһа дәһшәтли бир мәнзәрә илә таныш едир. Кимсәсиз Фатма бир дә көрдү әри онун башыны јарыб, ганы ахыр. Кечәнин јарысы чыл-чылпаг күчәләрә дүшүб, өзүнә сығыначаг јер арајыр. Һәрдән әлини башына сүртүб, ал гана булашмыш бир һалда ај ишығына тутур, шикајәтләнирди:

— Ај аллаһы севәнләр,—дејирди,—мәнә бир јазығы кәлән јохму. Вурун өлүм, бәлкә јаман кишидән гуртарым. Һүгугуну тәләб етмәк игтидарына малик олмајан вә бу барәдә дүшүнмәји ағылсызлыг сајан, хошбәхтлији әринин инсафында көрән, чәһәннәм горхусу илә зүлм чәкән Фатманын өлүм арзуламасы онун ачизлијинин әләмәтидир.

Ј. В. Чәмәнзәмминлинин јарадычылығында дини-фанатизмин ифшасы һәмишә диггәт мәркәзиндә олмуш вә јазычы бу мәсәләјә мүхтәлиф истигамәтдән мүдахилә етмиш, фикрини габагчыл дүңјакөрүшүнә малик бир сәнәткар кими ифадә етмишдир. О, азәри әдәбијјаты тарихиндә һөрмәтлә хатырланан вә әсәрләри мәнәббәтлә охунан јазычылардандыр.

СУАЛЛАРА ЧАБАБ

СУАЛ 1. Мисир вә Әмир сөзләринә саитлә башланан шәкилчи артырдыгда һәммин сөзләрин көкүндәки сон саит дүшмәлидирми?

СУАЛ 2. «Бакы» гәзетинин 23 апрел тарихли нөмрөсиндә белә бир башлыг верилмишди: «Ағылын сәсинә гулаг асма-лы». Бурада ағылын сөзүндә әввәлинчи ы саитинин атылма-масы дүзкүндүрмү?

ЧАБАБ 1. Хејр. Мисир вә Әмир сөзләри хүсуси исимләрдир; бунларын јазылышы график чәһәтдән дәјишилмир. Демәк, һәммин сөзләрә саитлә башланан шәкилчи артырдыгда да мәһз Мисир (Мисири, Мисирә...), Әмир (Әмири, Әмирин...) јазылыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, хүсуси исимләрин тәләффүзүндән асылы олмајараг јазылышча сабитлији, јәни өз график шәклини ејни илә сахланмасы бизим јазымызда мүһүм принципләрдән бири кими мөһкәмләnmәкдәдир. Елә буна көрәдир ки, сон илләрдә мәтбуатымызда **Газах**, **Јевлах**, **Самух** вә с. кими хүсуси исимләрин һәрф тәркиби һәмишә ејнән сахланылыр, јәни бунларын сонундакы х самити саитлә башланан шәкилчиләр гаршысында ғ самитинә кечмир (Јевлаха, Газахың, Самуху).

Бүтүн бу дејиләнләрә ону да әләвә етмәк лазымдыр ки, көстәрилән сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасында һәмишә ејнијјәт ахтармаг олмаз; белә ки, биз, мәсәлән, **Мисирә**, **Јевлахын**, **Газахы** вә с. јаздығымыз һалда, **Мисрә**, **Јевлагын**, **Газағы** тәләффүз едир вә мәһз белә дә тәләффүз етмәлијик.

ЧАБАБ 2. Етираф етмәк лазымдыр ки, бир сыра икиһечәли сөзләрин јазылышында (синиф, өмүр, ағыл вә с.) сон саитин дүшмәси илә әлагәдар гајда индијәдәк истәр методик, истәрсә дә дилчилик әдәбијјатында дәгиг изаһ едилмәмиш-

дир. Эдәбијатда, о чүмлөдөн дә дәрсликдә һәмин гајда, тәхминән, белә верилмишдир: бә'зи икинчәлә сөзләрә саитлә башланан шәкилчи артырылдыгда сөз көкүнүн сон саити дүшүр. Әслиндә исә һәмин сөзләрин јазылышы илә әлағадар гајданы бу шәкилдә формалашдырмаг дүзкүн дејилдир. Чүнки белә сөзләрин бир гисминә анчаг мәнсубијјәт шәкилчиси артырдыгда көкүнүн сон саити дүшүр, мәсәлән, ушағын ағзы, сәнин ағзын, онун ағзы; мәним оғлум, ел оғлу вә с. Бу кими сөзләрә саитлә башланан (вә ја тәкчә бир саитдән ибарәт олан) шәкилчи әләвә олундугда исә онларын көкүндәки сон саитин дүшмәси һадисәси јазы үчүн характерик һесаб едилмир; демәк, һәмин сөзләрин көкү дәјишмир; мәсәлән, ағызын гурулушу, дилә-ағыза дүшмәк, ағылын сәси, ағыла күч вермәк, оғула үмүд бағламаг, алынын кенишлији, алына јазмаг вә с. Мүшаһидә етмәк вә нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, бу кими бирләшмәләрдә ағыз, ағыл, оғул, алын кими сөзләри исмин јијәлик, јөнлүк вә с. тә'сирлик һалларында ағызын, ағза, ағзы, оғлун, оғла, оғлу, алын, ална, алны шәклиндә ишләтмәк нә тәләффүз вә нә дә онларын грамматик мә'насыны ајдын ифадә етмәк нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн дејилдир.

Көстәрилән гисимли сөзләрин еләләри дә вар ки, бунлара һәм саитлә башланан һал шәкилчиләри, һәм дә мәнсубијјәт шәкилчиләри артырдыгда көкүнүн сон саити дүшүр; мәсәлән, өмүр-өмрә, өмрүн, өмрүмүз вә с.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, «Ағылын сәсинә гулаг ас-малы» чүмләсинә ағылын сөзүнүн јазылышы тамамилә дүзкүн һесаб едилмәлидир.

СУАЛ. Әкәр Телман һәр күн дәрсә кәлсә, о, мүвәффәг гижмәт алар чүмләсини синтактик чәһәтдән нечә тәһлил етмәк ла-зымдыр? Мәни ән чох марагландыран һәмин чүмләнин садә, јохса мүрәккәб чүмлә олдуғуну өјрәнмәкдир. Мәкәр бу чүм-ләдә ејни бир субъект (Телман, о) иштирак етмирми?

И. МӘММӘДОВ, Гасым Исмајылов рајону.

ЧАВАБ. Һәмин чүмлә, шүбһәсиз, мүрәккәб чүмлә кими тәһлил едилмәлидир. О, мүвәффәг гижмәт алар баш чүмлә, әкәр Телман дәрсә кәлсә шәрт будаг чүмләсидир. Бурада «долашыгыла» сәбәб олан чәһәт, јәгин ки, баш чүмләнин мүбтәдасы илә бағлыдыр; ахы Телман да, о да ејни бир суб-јекти билдирир. Истәр-истәмәз дүшүнмәли олурсан: мәкәр һәмин чүмләни Әкәр һәр күн дәрсә кәлсә, Телман мүвәффәг

олар, јахуд Әкәр Телман һәр күн дәрсә кәлсә, мүвәффәг олар шәклиндә гурмаг мүмкүн дејилми? Әввәлинчи чүмлә үслуб чәһәтдән нөгсанлы олса да, һәмин чүмләләрин һәр икиси јенә гурулушча мүрәккәб олараг галыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, будаг чүмләнин субъекти олан Телман сөзү, илк нөвбәдә, кәл-сә хәбәринә анддир. Һәмин субъект баш чүмләдә ејни сөзлә тәкрар олунмајыб (үслуби тәләбдән асылы олараг), о әвәзли-ји илә ифадә едилмишдир. Әкәр баш чүмлә, јухарыда көстә-рилдији кими, о мүвәффәг олар әвәзинә, мүвәффәг олар шәк-линдә ишләдиләрсә, бу һеч дә бүтөвлүкдә һәмин чүмләнин мүрәккәб чүмлә олдуғуну шүбһә алтына алмыр. Чүнки белә һалда да үчүнчү шәхсин тәкнини билдирән о әвәзлији јенә мү-вәффәг олар хәбәринин субъекти олараг галыр, лакин чүмләдә иштирак етмир. Бәлкә һәмин хәбәрин субъекти Телман сөзү-дүр? Мәнтиги чәһәтдән бу доғру олса да, грамматик бахыш-дан дүзкүн дејил. Әкәр белә дүшүнмүш олсаг, Телман сөзү-нү чүмләдә ики дөфә ишләтмәк лазым кәләрди. Бу исә үслуби чәһәтдән чүмләнин ағырлығына сәбәб оларды. Демәк, Телман сөзү будаг чүмләнин, о әвәзлији исә (чүмләдә иштирак едиб-етмәмәсиндән асылы олмајараг) баш чүмләнин субъектидир.

СУАЛ. Бә'зи сөзләрин ики шәкилдә јазылмасына тәсадүф едилир; мәсәлән, Фирудин — Фиридун, Әбдүррәһим — Әбдүл-рәһим, харүгәләр — харигәләр, пәһләван — пәһливан, Сәја-лы — Сәјалы вә с. Бунларын һансы дүзкүндүр?

А. ОЧАГВЕРДИЈЕВ, Фүзули рајону.

ЧАВАБ. Данышыг дилиндә сөзүн мүхтәлиф тәләффүз ва-риантлары ола билир. Орфографија һәмин вариантлардан јалныз бирини сечир. Буну мүәјјән едән әсас мәнбә орфогра-фија лүгәтидир. Әкәр мәтбуатда вә ја башга јазыларда, тутаг ки, пәһливан сөзүндәки икинчи саитин бә'зән и, бә'зән дә ә илә јазылдығына тәсадүф едилирсә, бу һечдә һәмин сөзүн ики чүр јазылыша малик олдуғуну сөјләмәјә әсас вермир. Белә һалда орфографија лүгәтиндән «мәсләһәт алмаг» лазымдыр. Орада сөзүн анчаг бир вариантда јазылдығы көстәрилмишдир: пәһ-ләван. Демәк, һәмин сөзү башга шәкилдә јазмаг сәһв һесаб олунмалыдыр. Харүгәләр, јохса харигәләр? Сәјалы, јохса Са-јалы? Бунлардан да һамысынын јазылышча дүзкүн олдуғуна анчаг орфографија лүгәти чаваб верир. Гыса десәк, бу вә ја дикәр сөзүн јазылышы илә әлағадар мүбаһисәни мүтләг ор-фографија лүгәтиндән истифадә илә һәлл етмәк лазымдыр.

Гејд етдијимиз кими, орфографија сөзүн төлөффүз вариантларындан анчаг бирини мэгбул һесап едир. Лакин бунунла жанашы, һәмин принцип жазыда бә'зи истисналары рәдд емир. Белә ки, мигдарча чох аз олан бир сыра сөзләрин орфографиямызда ики вариантда жазылышына јол верилир. Мөвчуд орфографија лүғәтиндә, мәсәлән, **мотосикл—мотосиклет**, **Аббас — Абас**, **Чаббар — Чабар**, о чүмләдән **Әбдүррәһим — Әбдүлрәһим** сөзләринин мәнз һәр ики варианты мэгбул һесап едилмишидр. Демәк, жазыда бунларын икиси дә дүзкүн һесап едилмәлидир.

СУАЛ 1. Ашағыдакы чүмләләри синтактик чәһәтдән тәһлил едәркән уста вә дәмрчи сөзләрини мүбтәданын тәркиб һиссәси кими көтүрмәк дүзкүндүрмү?

1) Уста Рамазан ону мөһрибанлыгла гаршылады.

2) Дәмрчи Муса көрүју басды.

СУАЛ 2. Ашағыдакы чүмләләрдә АДУ, ССРИ сөзләри мүбтәданын гурулушча һансы нөвүнә аид едилмәлидир?

1) ССРИ сүлһ уғрунда мүбаризәнин бајрагдарыдыр.

2) АДУ республикамыздакы али мәктәбләрдән биридир.

С. ҺАГВЕРДИЈЕВА, Товуз.

ЧАВАБ 1. Мүхтәлиф мәктәбләрдә апарылан мүшәһидәләр көстәрир ки, чүмлә тәркибиндәки уста Рамазан, дәмрчи Муса, күрд Муса, чапыг Шәмси вә с. кими ифадәләрдә уста, дәмрчи, күрд, чапыг сөзләри, адәтән, тә'јин кими тәһлил едилир. Бунун, әлбәтгә, мүәјјән әсасы олдуғуну инкар етмәк фикриндә дејилик. Һәмин бирләшмәләрдә (биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләридир), доғрудан да, биринчи тәрәф икинчи тәрәфи тә'јин едир. Лакин грамматик тәһлилдә белә дил фактларына һәмишә формал грамматика бахымындан жанашмаг, фикримизчә, мөгсәдәујгун дејилдир. Унутмаг олмаз ки, грамматик тәһлил ејни заманда шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүңү дә инкишаф етдирмәк үчүн әлверишли имкан јарадыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән, суалда көстәрилән чүмләләрин тәһлилиндә ашағыдакылары нәзәрә алмағы мәсләһәт көрүрүк.

Һәмин чүмләләрдән әввәлинчисиндә уста сөзү, бир нөв, мүрачиәт формасы кими ишләнмишидр. Ахы, һеч кәс уста Рамазана, садәчә, Рамазан дејәрәк мүрачиәт етмир. Олса-олса, һамы ону, бә'зән, уста дејә чағырыр. «Абшерон» романында уста Рамазанын ады бүтүн әсәр боју мәнз белә (ја уста Рамазан, ја да уста) ифадә олунмушдыр.

Марағлыдыр ки, бурада уста Рамазанын рәсми ады илә гоша ишләнән уста сөзү һеч дә онун тәкчә вәзифәсини — сәһәтини билдирмәк үчүн дејил, бу вәзифә илә әлагәдар газандығы бөјүк һөрмәти ифадә едир. Демәк, уста сөзү, ејни заманда һөрмәт мәнәсыны ифадә едәрәк, дилимиздәки мүәллим, бәј, дајы, әми, баба, ханым вә с. сөзләр кими (мәсәлән, Әли мүәллим, Мәммәд бәј, Муса дајы, Пири баба, Сона ханым вә с.), мүрачиәт формаларындан бири һесап едилмәлидир.

Дәмрчи Муса, чапыг Шәмси, нефтчи Гурбан вә с. бирләшмәләрдә дә дәмрчи, чапыг, нефтчи сөзләри мә'лум әсәрләрдәки образларын адынын, бир нөв, тәртиб һиссәсини тәшкил едир. Лакин уста сөзүндән фәргли олараг, бунлар даһа чох ләгәб характерини дашыјыр.

Бүтүн бунлара көрә, чүмлә тәһлилиндә, јухарыда көстәрилән типли бирләшмәләри, бүтөв бир чүмлә үзвү кими тәһлил етмәк мәсләһәт көрүлүр.

ЧАВАБ 2. Адәтән, чүмлә үзвләринин гурулушча мүрәккәб нөвү сөз бирләшмәләри илә, о чүмләдән мүрәккәб адларла ифадә олунур. Бир һалда ки, ССРИ, АДУ, УЙЛККИ вә с. гысадылмыш сөзләр мүрәккәб адлары (тәшкилат, идарә вә с. адларыны) билдирир, демәк, бунлары чүмләннин мүрәккәб үзвү кими тәһлил етмәк лазымдыр.

СУАЛ 1. Мән үчүнчү синифдә «Мешәнин досту» мөвзусунда бир имла јаздырмышам. Ики шакирдим һәмин мәтндә һәмчинсә үзвләрдән сонра веркүл гојмамышдыр. Мән јалныз бир јердә гырмызы мүрәккәблә шакирдин сәһвинә дүзәлиш вермиш, ејничинсли дикәр сәһвләри исә гәсдән дүзәлтмәјиб жазыја «5» гижмәт вермишәм. Мәктәбимзин директору буну мәнә ирад тутуб, даһа үч јердә дүзәлиш вермиш вә жазы ишинин гижмәтини «4»-ә ендирмишдир. Хаһиш едирәм, һансымызын һағлы олдуғуну сөјләјәсиниз.

СУАЛ 2. Мүбтәда һара? суалына да чаваб ола билдији һалда (мәсәлән, Бақы бөјүк шәһәрдир. — Һара? Бақы). Һәмин суал нә үчүн дәрсликдә мүбтәданын суаллары сырасына дахил едилмәмишидр?

Ш. МӘММӘДОВ, Ермәнистан ССР.

ЧАВАБ 1. Шакирдин жазысындакы бүтүн сәһвләри дүзәлтмәк (көстәрмәк) вачибдир. Бу чәһәтдән директоруңузла мүбаһисә апармағыныз јерсиздир. Лакин һәмчинсә сәһвләр бир сәһв һесап олунмалыдыр. Мәнә көндәрдијиниз һәр ики жазы-

дакы сәһвләр һәмчинс сәһвләрди. Һәмин сәһвләр ону көс-тәрир ки, сизин шакирдләриниз чүмләннн һәмчинс үзвләрнн-дән сонра веркул ишарасиннн гојулмасыны јахшы билмир-ләр. Демәк, бу гајда илә әлагәдар сәһвләрнн һамысы бир сәһв кими һесаба алынмалыдыр. Одур ки, сизин гијмәтиниз («5») дүзкүндүр.

ЧАВАБ 2. Мүбтәда адлыг һалда ишләнән бүтүн суаллара чаваб ола биләр; мәсәләң, **Бешинчиләр галиб кәлди. Нечәнчиләр? Бакы бөјүк шәһәрди. Һара? Јахшысы мәнә дүшдү. Һансы?** Лакин, **Ким?** вә **Нә?** мүбтәданн әсас суалларыдыр. Буна көрә **Һара?** суалы дәрсликдә мүбтәданн суаллары сырасына дахил едилмәмишди. **Бакы галиб кәлди. Бакы көзәл шәһәрди** вә с. кими чүмләләрдә мүбтәдаја һансы суалы вермәк даһа мүнәсибдирсә, һәмин суалы да вермәк лазымдыр. Чүнки, **Бакы** сөзүнүн мүбтәда олдуғуну шүбһә алтына алмаға әсас вермир.

СУАЛ. Сон заманларда дөври мәтбуат **зәһмәткешләр** әвәзинә, **әмәкчиләр** сөзүнү ишләтмәјә башламышдыр. Бунун сәбәбинн нә илә изаһ етмәк олар?

Д. ӘСӘДОВ, Салјан.

ЧАВАБ. Дилимиздә ишләнән **зәһмәткеш** вә **әмәкчи** сөзләри бири-биринн синонимидир. Лакин мәлүм олдуғу үзрә, синонимләр мүәјјән мәна инчәлијинә маликди. **Зәһмәткеш** сөзү илә **әмәкчи** сөзү арасында да, шүбһәсиз, белә бир мәна инчәлији мөвчуддур. **Зәһмәткеш** — зәһмәт севән, зәһмәтә гатлашан мәнасыны ифадә едир. Бу бахымдан һәмин сөз даһа кениш мәнаја маликди; белә ки, евдә, өз тәсәррүфатында јорулмадан ишләјән адам һаггында да дејәрләр: чох **зәһмәткеш** адамдыр. Белә һалда **зәһмәткеш** сөзүнү, шүбһәсиз ки, **әмәкчи** сөзү илә әвәз етмәк мүмкүн дејилди. **Әмәкчи** сөзү ичтимаи әмәкдә, истеһсалатда бирләшән, бачарыг вә габилијјәтинн чәмијјәтин мәнәфејинә сәрф едән адамлары билдирмәкдә даһа конкрет мәна кәсб едир.

Бүтүн бунларла јанашы, ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, **зәһмәткеш** сөзүнүн көкү (зәһмәт) әрәб, шәкилчиси исә (кеш) фарс мәншәлиди. **Әмәкчи** сөзүндәки һәр ики морфем исә (әмәк-чи) азәри дилинн өзүнә мәхсусдур; демәк, бу сөз әсил азәри сөзүдүр.

Дејиләнләрдән нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, сон заманларда бәзи мәтбуат органларында **зәһмәткешләр** әвәзинә,

әмәкчиләр сөзүнүн ишләдилмәси һеч дә тәсадуғу характер дашымыр.

СУАЛ 1. Әдәби әсәрләрдәки мүсбәт гәһрәманларын адларыны чәм шәкилчиләри (лар, ләр) гәбул едәркән бөјүк һәрфлә, мәнфи гәһрәманларын адларыны исә чәмләнәркән, кичик һәрфлә јазмаг дүзкүндүрмү? Әкәр беләдирсә, мәтбуатда бу гајда нә үчүн көзләнилмир?

СУАЛ 2. Гулу вә Нуру сөзләриндән дүзәлән фамилијалар нә үчүн чох заман **Гулијев, Нуријев** шәклиндә јазылыр? Буну орфографик чәһәтдән дүзкүн һесаб етмәк олармы?

Ә. ҺҮСЕЙНОВ, Товуз рајону.

ЧАВАБ 1. Тәкчә әдәби гәһрәманларын дејил, бир сыра тарихи шәхсијјәтләрин дә ады, ләгәби вә ја фамилијасы үмуми исимләр кими чәм шәкилчиләри илә ишләнә билир; мәсәләң, **Низамиләр, Фүзулиләр, Бабәкләр, Нәбиләр, Короғлулар, Бәстиләр, Шамамалар** вә с. Вахты илә орта мәктәбин дәрсликләриндә бу кими сөзләрин јазылышы илә әлагәдар гајда, тәхминән, белә изаһ олунурду: мүсбәт гәһрәманларын ад вә ја фамилијаларына чәм шәкилчиләри артырдыгда бөјүк (баш һәрфи), мәнфи гәһрәманларын ад вә ја фамилијалары исә кичик һәрфлә јазылыр; мәсәләң, **Чапајевләр, Нәбиләр; Һитләр, гачарлар** вә с. Һәмин гајда һал-һазырда да, әкәр тәбири чаизсә, бир чохларынын гулағында мөһкәмләниб галмышдыр. Һалбуки бу гајданы мөһз белә гәбул етмәк о гәдәр дә доғру дејил. Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин гајда һаггында «Азәрбајчан дилинн орфографија гајдалары»нда һеч бир изаһат верилмәмишди. Лакин бу һеч дә һәмин типли сөзләрин јазылышында мүәјјән гајда олдуғуну шүбһә алтына алмыр. Һәмин гајда беләдир:

Чәм шәкилчиләри гәбул едән шәхс адлары (о чүмләдән фамилија вә ләгәбләр) мәнача үмуми исимләрә јахынлашса да, хүсуси исим олмаг хүсусијјәтинн итирмир; демәк, бунлар јенә дә хүсуси исимләр һесаб олунур. Она көрә һәмин сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылмалыдыр; мәсәләң, **Хосровлар, Фәрһадлар, Кәрәмовлар, Һачи Гаралар, Алмазлар, Мирзә Сәмәндәрләр; Нәримановлар, Һәзи Аслановлар** вә с.

Лакин шәхс адлары чәм шәкилчиләри илә ишләдиләрәк ејнинчили, ејниәмәлли адамлары билдирмәк мәгсәди дашыдыгда вә нифрәт, һәгарәт мәнасы кәсб етдикдә кичик һәрфлә јазылыр; мәсәләң, **Һитләрләр, троткистләр, молла ибраһимхәлиләр, саламовлар** вә б. к.

Демәк, чәм шәкилчиләри илә ишләдилән мәнфи гәһрәманларын, еләчә дә тарихи шәхсијјәтләрин адларында баш һәрфин бөјүк вә ја кичик јазылмасы үслуби хүсусијјәт дашыыр. Буна көрәдир ки, бир сыра һалларда һәмин адларын бөјүк һәрфлә јазылмасына да мөтбуатда тәсадүф едилмәси һеч дә тәәччүб доғурмалыдыр; мәсәлән, Азәри сәһнәсиндә **Саламовлар**, **Кәғрәмовлар** кими чанлы вә долғун мәнфи образлар да јарадылмышдыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бәзи хүсуси исимләр чәм шәкилчиләри гәбул етмәдән дә үмуми исим мәнасында ишләнә билир. Белә һалда һәмин исимләр һәмишә кичик һәрфлә јазылыр. Мәсәлән, **һеч** олмәзсә, чәмаат ичиндә **һачыгара** олдуғуну һисс етдирмә (јә'ни хәсис олдуғуну). О ки лап **мешдибаддыр** (јә'ни тез өзүндән чыхандыр). Филанкәсин донжуан олмасындан һамы хәбәрдардыр (јә'ни әхлагсыз) вә с.

ЧАВАБ 2. Шүбһә јохдур ки, **Гулујев**, **Нурујев** фамилијалары **Гулу** вә **Нуру** адларына — **јев** сөздүзәлдичи шәкилчисинин артырылмасы илә әмәлә кәлмишдир. һәмин фамилијалар орфографик чәһәтдән мәнз белә дә јазылмалыдыр. Бир сыра һалларда бу фамилијаларын **Гулијев**, **Нуријев** шәклиндә сәһв јазылмасы, фикримизчә, ики сәбәбдән ирәли кәлир:

1) һәмин фамилијалары дашыјан бәзи вәтәндашларын рәсми сәнәдләриндә **Гулијев**, **Нуријев** кетдијиндән онлар өз фамилијаларыны мәнз бу чүр јазмалы олурлар; 2) ади данышыгда, хүсусән шәрг групу диалектләриндә сону **ы**, **и**, **у**, **ү** илә битән икиһечалы сөzlәр, адәтән, **и** илә тәләффүз едилдијиндән, мәсәлән, көрпү — **көрпи**, гузу — **гузи**, ачы — **ачи**, гуру — **гури** вә с. ејни гәбилдән олан **Гулу**, **Нуру** сөzlәри дә Гули, Нури шәклиндә ишләдилир. Бурадан нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, **Гулујев**, **Нурујев** фамилијаларында икинчи саитин **и** шәклиндә јазылышы ади данышыг дилинин хүсусијјәтиндән ирәли кәлән һадисәдир. Лакин әдәби дил нөгтеји-нәзәриндән бу хүсусијјәти јазы үчүн, шүбһәсиз ки, мәғбул һесаб етмәк олмәз. Одур ки, һаггында бәһс етдијимиз фамилијаларын јазылышындакы сәһвләри тәдричән арадан галдырмаг лазымдыр.

СУАЛ. Сону г илә битән чоһечалы сөzlәрдә сон самити **х**, јохсә **ғ** кими тәләффүз етмәк лазымдыр?

М. ДАДАШОВ, Ләнкәран рајону.

ЧАВАБ. Чоһечалы сөzlәрин сонундакы **г** самити (јазыда) шәрг групу диалектләриндә, о чүмләдән Ләнкәран шивәләриндә, демәк олар ки, бүтүн һалларда **ғ** кими тәләффүз олунур. Бу хүсусијјәт һәмин диалект вә шивәләрдә сөз ахырында чинкилтили самитләрин даһа чоһ өзүнү көстәрмәси илә әләгәдардыр. Азәри дилинин диқәр диалектләриндә исә һәмин самит һәрф — **г** һәрфи јеринә көрә бә'зән **х**, бә'зән дә **ғ** кими тәләффүз олунур. Даһа конкрет демиш олсаг, сону **г** илә битән чоһечалы сөzlәр ајрылыгда, самитлә башланан шәкилчи гаршысында вә самитлә башланан башга бир сөzlә биркә тәләффүз едиләркән **х** кими дејилир; мәсәлән:

јарпа (**х**) — јарпа (**х**) дан — јарпа (**х**) долмасы

Тоју (**х**) — тоју (**х**) лар — тоју (**х**) гаггылтысы...

Ејни гәбилдән олан сөzlәрә самитлә башланан шәкилчи вә сөз гошулдугда исә бунларын сонунда **ғ** сәси тәләффүз едилир; мәсәлән:

јарпа (**ғ**) ын, тоју (**ғ**) а (јазыда да белә гәбул олунмушдур.); јарпа (**ғ**) ачды, тоју (**ғ**) әти.

Диалектләрин әкәријјәтини әһәтә едән бу сон тәләффүз варианты шифаһи әдәби дилимиз үчүн мәғбул сајылыр.

СУАЛ. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијиндә (II һиссә, 1967-чи ил, сәһ. 140) мә'наја көрә будаг чүмләләрин тәснифини көстәрән схем верилмишдир. Схемдә табели мүрәккәб чүмлә баш вә будаг чүмләләрә ајрылыр. Сонра исә будаг чүмләләрин нөвләри (7 нөвү) көстәрилир.

Схем елә тәртиб едилмишдир ки, куја һәмин нөвләр ејни заманда баш чүмләнин дә нөвләридир (бу, хәтлә ишарә олунмушдур).

Бундан башга, һәмин схемдә баш чүмлә ханәси илә будаг чүмлә ханәсинин бир-бири илә әләгәләндирилмәси дә (хәттлә), мәнчә, дүзкүн дејилдир. Чүнки бүтүн будаг чүмләләр баш чүмләјә аид олур.

Сизин фикринизи билмәк истәрдим: доғрудан да, һәмин схем нөгсанлыдырмы?

Г. ИБРАҺИМОВ, Газах.

ЧАВАБ. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијинин (II һиссә) 140-чы сәһифәсиндә верилмиш схемдән мәғсәд мәнз мә'наја көрә будаг чүмләләрин тәснифини, бир нөв, әјаниләш-

дирмәкдән ибарәтдир. Бурада мүәллифләр, үмумијјәтлә, табели мүрәккәб чүмләнни гурулушуну (будаг чүмләләрнн баш чүмләјә нисбәтлә јерини) көстәрмәк мәгсәдини гаршыја гојмамышлар. Буна көрәдир ки, схемин мәзмунунда јалныз ашағыдакылары әһатә етмәк нәзәрдә тутулмушдур:

табели мүрәккәб чүмлә ики һиссәдән ибарәтдир (баш чүмлә, будаг чүмлә); будаг чүмләнни мә'нача једди әсас нөвү вардыр; зәрфлик будаг чүмләсинин өзү дә бир нечә нөвә ајрылыр.

Һәмнин схемдә бу мәзмуну дәрк етмәји чәтинләшдирән бир сәһв кетмишдир; бу да ондан ибарәтдир ки, баш чүмлә ханәси илә будаг чүмләнни нөвләрини көстәрән ханәләрә доғру бир хәтт чәкилмишдир. Шүбһәсиз ки, бу, техники сәбәбдән ирәли кәлән сәһвдир (мәтбәә сәһвидир). Одур ки, схемдән истифадә едәркән һәмнин сәһви мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр. Әкс тәгдирдә, һәгигәтән, ашлашылмазлыг вә долашыглыг мејдана чыха биләр.

СУАЛ. Мә'лум олдуғу үзрә, X синифдә шакирдләрнн инша јазысына ики гијмәт верилир. Һәмнин гијмәтләрнн әсасында синиф журналына бир гијмәт јазмаг кифајәт дејилми?

ҶАВАБ. Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин мә'лум тәлиматына әсасән IX, X синифләрдә шакирдләрнн инша јазысына ики гијмәт верилмәсиндән мәгсәд шакирдин һәм әдәби билијини, јә'ни әдәбијјатдан билик сәвијјәсини, һәм дә азәри дилиндән бачарыг вә вәрдишләрини ашкара чыхармагдан ибарәтдир. Демәк, иншанын мәзмунуна верилән гијмәт әдәбијјат фәннинә; дилинә верилән гијмәт исә азәри дили фәннинә аид едилир. Одур ки, јазыдан ики фәннә верилән гијмәтләрнн үмумиләшдириб мүәллимин «бир гијмәтә чевирмәсинә» ичазә верилмир. Буна көрә дә, ајдын мәсәләдир ки, IX, X синифләрдә иншаја верилән һәр ики гијмәти мәнз үмумиләшдирмәдән журнална көчүрмәк тәләб олунур.

СУАЛ. Имланы грамматик тапшырыгла биркә апармаг олармы? Мәсәлән, табели мүрәккәб чүмләләрдән ибарәт имладан сонра, шакирдләрә тәклиф етмәк олармы ки, онлар будаг чүмләләрнн алтындан хәтт чәкиб үстүндә мә'нача нөвүнү гејд етсинләр?

ҶАВАБ. Јә'гин ки, суалда јохлама имланын грамматик тапшырыгла биркә апарылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Чүнки

өјрәдичи имлаларын грамматик тапшырыгла әлағәләндирилмәси саһәсиндә мүәллимләримиз мүәјјән тәчрүбәјә маликдирләр. Лакин јохлама имлаларын грамматик тапшырыгла биркә апарылмасына мәктәбләримиздә чох надир һалларда тәсадүф едилир. Ачыг демәк лазымдыр ки, бу ән чох бәзи мүәллимләримизин чәсарәтсизлијиндән, еһтијат етмәсиндән ирәли кәлир. Бәли, јохлама имланы да грамматик тапшырыгла биркә апармаг олар вә бу, фајдалыдыр. Мәсәлән, мәтн јазылыб гуртардыгдан сонра шакирдләрдән тәләб етмәк олар ки, мүрәккәб сөзләрнн, зәрфләрнн вә ја фе'ли бағламаларын алтындан хәтт чәксинләр (карандашла); јахуд бунлары сечиб ајрыча олараг јазсынлар вә әләмәтләрини (мүрәккәб сөзләрнн нечә әмәлә кәлдијини, зәрф вә фе'ли бағламаларын грамматик хүсусијјәтләрини) гејд етсинләр. Һәр һалда белә грамматик тапшырыгларын апарылмасында мәшғәләнни имканларыны (хүсусән вахты) нәзәрә алмаг лазымдыр ки, иш јарымчыг галмасын. Бә'зи габагчыл мүәллимләрнн тәчрүбәси көстәрир ки, бу заман јазы ишләрннн чиркләнмәсинә, нечә дејәрләр, сирсифәтдән чыхмасына јол вермәмәк үчүн хәтләрнн чәкилмәсиндә вә сөзләр, чүмләләр үзәриндә гејдләр апарылмасында шакирдләрә анчаг карандашдан истифадә етмәји мәсләһәт көрмәк фајдалыдыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҒӘТ БИЛИРИК

Сов.ИКП МҚ-ның 1954-чү ил 10 нојабр тарихли ғарарында дејилір: «Елм илә динин бир-биринә тамамилә зидд олдуғу ајдындыр. Елм факт-лара, елми тәчрүбәјә вә һәјатда чидди сурәтдә јохланылан, тәсдиғ едилән нәтиҗәләрә әсасландығы һалда, һәр бир дин јалныз дини китаблардакы әфсанәләрә вә башға әфсанәләрә, фантастик үјдурмалара әсасланыр. Тә-биәтшүнаслығ вә ичтимаи елмләр сәһәсиндә муасир елми наилијјәтләр дини еһкамлары инандырычы бир сурәтдә рәдд едир» (Идеолокија иши мәсәлә-ләри, Бақы, Азәрҗәһр, 1961, сәһ. 76).

Елм тәбиәтин сирләрини кетдикчә даһа артығ бир сурәтдә инсан ира-дәсинә табе едир. Материјаньн инкишаф ғанунларыны ачмағда елмин ға-зандығы бөјүк наилијјәтләр һәр чүр дини хурафатын әсасларыны дағдыр. Буна бахмајарағ истәр Ғәрбдә, истәрсә дә Совет Иттифагында илаһијјәт-чылар сүбут етмәјә чалышырлар ки, елм вә дин бир-биринә зидд дејилдир, онлар, куја бир-бирини тамамлајыр вә икиси дә «халигин» мүдриклијини тәсдиғ едир.

Халғын истәк вә арзуларына даим шәрик олан, онун һәјәт јолуну ишығ-лы көрмәк истәјән мүтәфәккир вә јазычылар дин тәблиғатчыларынын бу зәрәрли мөвҗејини һәмишә ифша вә тәнғид етмишләр. Һәтта дүнјабахыш-лары е'тибары илә әсасән идеалист олан шаирләр дә дини үјдурмалара, онун адәт вә ән'әнәләринә ғаршы һәмишә мүбаризә апармышлар. Чүнки онлар һәлә чох әср бундан әввәл дини мәрәсимләрин зәрәрли маһијјәтини дүзкүн баша дүшдүкләриндән халғы да бунлардан узағлашдырмаға чал-лышмышлар. Мәсәлә, дини адәт вә ән'әнәләри мә'насыз һесаб едән Азәр-бајҗанын көркәмли шаирләриндән олан Нәсими намаз, оручлут вә дикәр мәрәсимләрин анчағ шәриәт тәблиғатчыларынын һијләси олдуғуну баша дүшүр вә онларын һәр сөзүнү әфсанә һесаб едирди.

Нәсими јазырды:

«Ешгән, һәдисин, кәл, ешит, әфсанәјә алданма ким,

Гур'ан сатан һәр вақын нәгли узун әфсанәдир».

Инсанлары мә'нави вә физики чәһәтдән шикәст едән дини адәт вә ән'әнәләрин зәрәрли маһијјәтини тәнғид етмәк мәсәләси тарихдә өз дөврү-нүн, бүтүн ғабағчыл-прогрессив адамларына мәхус олмушдур. Онлар дини мәрәсимләрин, адәт вә ән'әнәләрин зәрәрли маһијјәтини тутарлы фактлар-ла, усталыгла тәнғид вә ифша етмишләр. Белә сәнәткарлар инди дә дүн-јанын һәр јериндә вар вә онлар јазыб јаратмыш олдуғлары әсәрләриндә дини тәнғид едир, онун фырылдагыларыны ифша едирләр. Бу чәһәтдән «Көнчлик» нәшријјәтинин јети бурахдығы «Аллаһ, сән һарадасан?» адлы китабы чох марағлыдыр. Бу китабда һинд, түрк, Иран, Ливан вә с. халғ-ларын јазычыларынын дин вә мөһүматы тәнғид вә ифша едән әсәрләри дәрч олунмушдур.

Ашағыда һәмин китабда дәрч едилмиш новеллалардан бә'зиләринин хүләсәсини веририк.

Бу новелланы мәшһур һинд јазычысы Рабиндранат Тағор ғәләмә ал-мышдыр. Әсәрдә нағыл олунур ки, мәчлисдә, демәк олар ки, аллаһларын һамысы өз сәләһијјәтләриндән әл чәкмәјә һазырлашырдылар.

Патриарх Брәһмән деди:

— Еј аллаһлар, мүлҗәһит олун! Чәтин вәзијјәтә дүшмүшәм. Мән кайнаты халғ едәндән вә ведләри (индусларын мүгәддәс китаблары) јараданан сонра өз ишләримдән узағлашдым вә тәғәүдә чыхдым. Даһа һеч кәс мәнә үмид бәсламир, даһа һеч кәс мәнә тә'зим етмир. Мәнми көнчликдә јарат-дығым ики әсәр — дүнја вә ведләр — һагғында инсанлар өз дилләриндә һәрзә-һәрзә муһакимәләр јүрүдүр, һәтта онлары тәнғид етмәјә башла-ырлар...

Бу вахт аллаһлар ағыз-ағыза вериб дедиләр:

— Һөкмдар! Бизи Елм адлы бир иблис һәдәләјир. Һеч бир иблиси онунла мүғажисә етмәк олмаз.

Аллаһлар патриархы деди ки, инди сиз онлары рәдд едә биләрсәниз, амма бир вахт варды ки, онларын әлиндән күчлә башынызы гуртарыр-дыңыз.

Сонра аллаһлар мүрәббиси Брехаспати сөз алды:

— Еј мөһтәрәм!—дејә о, Брәһмәнә мүрачигәт елди. — Биз рәғибләри-миздән даһа чох хәјрхәһларымызын һүчүмүндән ғорхурут. Бу вахта кими биз динин мәскун олдуғу мүгәддәс јердә — инсанларын үрәјиндә ғәрәт ту-турдуг. Инди исә инсанлар Елмлә кизли сәзишә кириб бизи өз үрәкләрин-дән говмағ, әвәзиндә исә өз ғафа тасларынын бир күнчүндә дарыстал вә нараһат бир јер ајырмағ истәјирләр. Орада исә бир дамчы да олсун диги-лик шәрбәти олан е'тиғад јөхдур. Онлар бизә дејирләр: «Көрүн сиз нечә дә јүксәјә учалышысыңыз! Әввәлләр сиз инсан ғәлбәнини ғағанлығ, биллик-дән мөһрум мағарасына сығынмышдыңыз, инди исә биллик зиясы елә рөв-нағләнмиш, тәфәккүрлә чилаланмыш бир зирвәдәсиниз. Бәхтимиз кәдди ки, бизим кими бир нечә алим мејдана кәлди, јохса сизин үчүн нә көјләрлә, нә дә јердә бир мөкан тапыларды.

Бурада о, үзүн аллаһлара тутуб деди:

— Еј јери-көјү јарадан! Һәгиги динин јалана еһтијачы јөхдур. Еј дәрдүздү аллаһ! Биз һәмишә аллаһ олмушуг, анчағ надир һалларда иблис-ләрин кәләкләри бизи көјдәки тахт-тачымыздан салыб, анчағ бу вахта ға-дәр һәлә һеч кәс бизим үчүн төкәмүл нәзәријјәси јаратмамышдыр. Еј һөкм-дар, бизи сән јаратмысан вә бизим ким олдуғумузу да сән билирсән. Инди бу билдија сәндән бир аз чох оланларын әлиндән бизи хилас ет. Сән бизә белә бир мөһкам инам тәлғин етмисән ки, биз өлмәзик, ләкин һадисәләр бундан сонра да белә инкишаф етсә, әкәр бизим хәјрхәһларымыз — ин-санлар бизә бәсләдикләри ғызғын мөһәббәтләри илә јанашы өз тәдғигат-ларыны давам етдирсәләр, онда бизим динимиз мөһв олар.

Онун нитгини ахырадәк динләјән ихтијар Брәһмән е'тираз етмәјә бир сөз тапмады, башыны ашағы салыб фикрә кетди.

Аллаһлар исә өз вәзифәләриндән азад олунмағ һагғындакы хәһишлә-рини јенә дә давам етдирдиләр. Аллаһлар билдирдиләр:

— ...Бу јахышларда сиккә машынында он дөрд күнлүк ај кими парлағ чәһрәсиндә тәкәр тәсвир олунан тәзә бир аллаһ мејдана кәлмишдир. Онун ады — Пуддур. Бу аллаһ бизим вәзифәләримизи зорла әлимиздән алмыш-дыр. Биз хәһиш едирик ки... бизим адымызы аллаһларын сјаһысындан силәсиниз, бу јени гүдрәтли аллаһы ораја башчы тә'јин едәсиниз.

Аллаһларын һамысы бир сәслә бу төклифи мұдафиә етдиләр.

Сонра өлүм аллаһы Јама деди:

— Бу вахта кими бәшәр дүнјасында анчаг мөндөн горхурдулар: Инди исә орада чохлу тәзә чалладлар мејдана чыхыб ки, мөндөн дә чох онлардан горхурлар. Буна көрә мән өз сәләһијәтимдөн әл чәкир, чәзә вермәк һүгүгларымы полис нәзәрәтчиләринә верирәм.

Аллаһларын гәрары илә көјләр ордусунун сәркәрдәси вәзифәси ләгв олунду.

Сонра Ганун һөкмдары Дхарма чыхыш етди:

— Мән елә билирдим ки, бәшәр дүнјасында Ганун — мәнним садиг бәндәмдир. Лакин о, ишләри өзү истадији кими һәлл етмәјә башлајыб, мәннмлә һеч мәсләһәтләшмир дә. Буна көрә дә ону тутдуғу вәзифәдән азад едирәм.

Сонра күләкләр һөкмдары Бају, Күнәш аллаһы Адитја, гәмәр аллаһы Чандра, һәјатда дағдычы аллаһ Шива вә башгалары да чыхыш едиб, өз зәманәләриндән разы галмадығларыны билдирдиләр.

Сонра Индра аллаһы деди:

...Мән кәрәк ушағларын тәлим-тәрбијәси илә мәшғул олам. Лакин мән бу ишин өндәсиндән кәлмәк иттидарында дејиләм. Мән гадынам, мәнним ана гәлбим ушағларга гаршы мәрһәмәтлә долудур. Мән ушағлары мәчбур елә билмәрәм ки, онлар үчүн ајрылмыш китабларын һамысыны охујуб өјрәсинләр. Бүтүн бу китаблар ушағларын зәиф гүввәсини түкәндирир. Јахшы оларды ки, белә бир вәзифәни гүввәтли бир кишијә — Јамаја тапшырасыңыз.

Јама деди:

— Һөкм дејил ки, буну мәнә тапшырасыңыз. Мәктәпләрдә мүәллимләр вар.

Аллаһлар да Јаманын сөзүнә тәрәфдар чыхдылар...

☆

Түрк јазычысы Өмәр Сејфәддин «Анд» һекајәсиндә јазыр:

— Аһ, он беш, ијirmi ил буидан әввәл һәјат нечә ширин иди. Очда өмүр нәш'ә хош әләнчәләр гојунда кечирди. Гадынлар башга, кишиләр башга, руһларымыз да бамбашгајды. Ән бөјүк күнаһлар белә «дин, иман, намус, нәзакәт» пәрдәси алтында һеч һисс етдирилмәдән көрүлүрдү.

Мән о вахтлар молла һачы һафиз Саддыканын мөшһур евинә даданмышым. Оун Мәтлубә адлы гызыны дәличәсинә севирдим.

Молланын арвады һачы ханым чох мө'мин иди. Сәнәти-ишәси дестәмаз алмаг, оруч тутмаг, намаз гылмаг иди. Јанында олан гызлары да мүтләг ибадәт етмәјә мәчбур едәрди. һачы ханым меһраба охшајан кичик бир отагда отураг, һеч вахт ишығы сәнмәјән гүсулханаја көз јетирәрди.

Оун гызлары да өзү кими диндар иди. Мән онлара кәләндә јавашча мәни јухары галдырарди. Орада јујунуб тәмизләнердим. Бундан сонра һачы ханымнын отагына енәрдим.

Бу евә мөндөн башга сүд гардашлары, һачы ханымнын өвладлыға көтүрдүјү ушағлар, үмумијјәтлә чохлу гоһум киши кәлирди. Мәтлубә мөндөн башга һеч бириниң габагына чыхмазды.

Бир күн онларда отурмушдум. Бирдән гапы дејүлдү. Сәбри адлы бириси кәлди. Ана, гыз һәјәчанла бир-биринә бахдылар.

— Сәбри кимдир?—дејә сорушдум.

Һачы ханым:

— Мәтлубәнин халасы оғлудур,—дејә чаваб верди.

Сонра өзүнү итирмиш Мәтлубәјә дөнүб деди:

— Кет гапыны ач...

— Е-е-е, мән бурадамы галачағам?

— Һеч елә шеј олармы? Сәбри чох диндар адамдыр. Әкәр о сәнин бурада олдуғуну биләрсә, бизим һеч биримизи сағ гојмас.

— Бәс нә едәк?

— Һајды, тез ол, бу шкафын ичинә кир!..

— Бирдән ахтарса?

— О, мәнә инаныр, тез ол!..

— Бир дәгигә кечмәди ки, Сәбри отаға дахил олду. Мән о саат јеримдә дикәлдим, сағ көзүмү шкафын дешијинә дајадым.

Сәбри бојлу-бухунлу, пәләбығ, гара фәсли, үз-көзүндән давакарлыг јаған бир кәнч иди. Һал-әһвал сорушандан сонра деди:

— Һачы нәнә! Ешитмишәм Мәтлубәнин јанына ким исә кәлир. Кәлмишәм сизи бу ләкәдән тәмизләјәм.

Һачы ханым өзүнү итирмәди:

— Аллаһа шүкүр, хејр...—деди. — Бала, сән буну јухуда көрмүсән?

Кечән һәфтә халасы оғлу кәлмишди, билејсән ки, халасы оғлу һәм дә онун сүд гардашдыр. Мәтлубәни она да көстәрмәдим. Мәкәр сән мәнним нечә гадын олдуғуну билмирсән?

— Билирәм, амма...

— Нә амма?

— Дејирләр ки, Мәтлубәнин севиндији һәриф бу саат бу евин ичиндәдир...

— Валлаһ, сән дәли олмусан! Ким дејир?

— Бириси...

— Көрүм о ифтирачыларын көзләри кор олсун. Бу сән, бу ев, дур, һәр тәрәфи ахтар.

Сәбри бир аз фикрә кетди. Оун дишләринин гычылтысыны ешитдим, пенчәјинин чибиндән бычағын учу көрүнүрдү. Вәдәнимдән сојуг бир кизилти кечди. Силаһларымнын һамысы Мәтлубәнин јастығы алтында галмышды. Һачы ханым сүкүту позду:

— Јо-оо-х, Сәбри! Мәнним евимдә белә шеј олмас. — Мән намуслу бир гадынам... Көрүрсәнми сәччәрәдән дурдум. Бу саат дестәмаз алыб гурана әл басачағам. Көрүм о бөһтанчыларын көзләри кор олсун! Аллаһ онларын чәзасыны версин, иншаллаһ!..

Сонра Мәтлубәдән сорушду:

— Гызым, дестәмаз алмысанмы?

— Бәли, ана...

— Кет, дивардакы гур'ани-кәримни кәтир!

О, гур'ани кәтирди. Һачы ханым да гур'аны өпүб көзләринин үстүнә гојдугдан сонра ону сол әлине алды, сағ әлини көксүнә басыб деди:

— Валлаһ, биллаһ, әкәр сәндән башга бир адам Мәтлубәнин үзүнү көрүбсә бу китаб мәнә гәним олсун...

— ...?

— Нечә, инди мәнә инандынмы?

— Инандым.

Сәбри анда инанды. Һачы ханымнын әлини өпүб кетди. Күчә гапысы өртүлән кими шкафдан сычрајыб чыхдым.

Һачы ханым сорушду:

— Гузум, чохму горхду?

— Јох...

— Бәс нә олуб сәнә?

— Мәни нараһат едән, о анддыр!

— Һансы анд?

— Јаландан сәнин ичдијин анд!

— Суе! Суе...

Сонра отага кирән Мәтлубәјә тәрәф дөндү:

Һајды, ғызым, ағабәјини јатаг отагына апарыб сакитләшдир. Дејәсән, ахмаг Сәбри ону бир аз горхудуб...

Иран јазычысы Беһазин «Сынаг» һекајасындә јазыр:

Мән ушағлыгдан ешитмишдим ки, аллаһ һәр шејә гадирдир вә дүнјада һәр шеј онун ирадәси илә баша чатыр. Һәтта јарпаг да ағачдан иланнин бузругу олмадан гопуб дүшә билмәз.

Бир дәфә мән әнчир дәрмәк үчүн ағача чыхмышдым. Бирдән мәнни чаһил ағлымда шүбһә ојанды. Фикирләшдим: әкәр һәгигәтән дә аллаһ һәр јердә мөвчудурса вә һәр шеј онун итаәтгидирсә, онда гој мәнни инди тохуначағым јарпағы гопармаға имкан вермәсин. Әкс һалда аллаһын бөјүклүјү вә гүдрәти һаггындакы бүтүн сөһбәтләр — бош данышыгдыр.

Мән еһтијатла вә сакитчә бармағларымы сыхыб јарпағы дартдым, јарпаг гопду.

Анчаг мән о саат да өз әдәбсизлијимдән дәһшәтә кәлдим вә дүшүндүм: јәгин аллаһ мәнни севмир вә өзүнү мәндә кәстөрмәк истәмир. Еләдијимә пешман олдум. Мән мәјус вә пәрт һалда ағачдан дүшдүм.

Чәнуби Азәрбајчан јазычысы Мирзә Меһди Шүкүһи «Кичик һекајә вә ләтифәләр» адлы әсәриндә јазыр ки, аллаһлыг иддиасына дүшөн бир шәхси шаһын јанына кәтирдиләр. Шаһ о шәхсә деди:

— Кечән ил бириси пејғәмбәрлик иддиа едирди, өлдүртдүрдүм. Төвбә етмәсән, сәни дә өлдүрәрәм.

Һәмнин шәхс дәрһал дилләнди:

— Ону өлдүртмәкдә чох јахшы иш көрмүсән. Мән ки, аллаһам, она пејғәмбәрлик вермәмишдим.

Бу сөз шаһын хошуна кәлди. Онун һәбс олунмасына әмр верди.

Бир нечә күндән сонра она белә бир сифариш көндәрди:

— Сән нечә аллаһсан ки, һәбсә дүшмүсән?

О да шаһа белә чаваб верди:

— Еј падшаһ, мәгрур олма, аллаһ һәр јердә ола биләр.

Бир кәнддә ики пир варды, бири дағын үстүндә, о бири исә дағын әтәјиндә иди. Буларын биригә ашағы, о биригә исә јухары пир дејирдиләр. Дағын үстүндәки пирин дамында бир гәриб адам отурмушду. О, узагдан ики гадынын зијарәтә кәлдијини көрүб, пирин ичәрсиндә бир күнчдә кизләнди.

Зијарәтә кәлән гадынларын бири пири зијарәт едиб, гапы вә диварлары өлдүкдән сонра деди:

— Еј пир! Сәнә он фәтир вә бир кәса јағ кәтирмишәм ки, мәнни күнүмү өлдүрәсән.

Күнчдә кизләнән киши тез дилләнди:

— Бу кичик шејләрлә мән сәнин күнүнү өлдүрмәрәм. Голбағыны вә кәрдәнбәндини дә вер, өлдүрүм.

Гадын деди:

— Мән сәни бир алимәнәб вә гејрәтли пир билиб сәнин јанына кәлдим. Бу шејләри ашағы пирә версәјдим, күнүмү өлдүрәрди.

Бундан сонра китабда Ливан јазычысы Чубран Хәлил Чубранын «Кәфир Хәлил», түрк јазычысы Фәхри Ердинчин «Чәннәт башмағлары» вә с. һекајәләри дә дәрч олунмушдур ки, һәмнин әсәрләрдә дә дин вә мөвһумат тәһгид олунур.

Дин вә мөвһуматы ифша вә тәһгид едән әсәрләрдән бири дә «**КӘНЧ-ЛӘРИН АТЕИСТ ТӘРБИЈӘСИ**» адлы китабчадыр. Һәмнин китабчаны «Кәнчлик» нәшријаты бурахмышдыр. Бу китабчада кәнчләр арасында елми-атеизм тәблиғаты илә мәшғул олан ичтимаи тәшкилатлар, хуәсисилә комсомол тәшкилатлары јетишмәкдә олан нәсли марксизм-ленинизм руһунда, пролетар бейнәлмиләчилији вә коммунизм идејалары руһунда тәрбијә етмәклә јанашы, ејни заманда онларын материалист дүнјабахышыны һәр васитә илә инкишаф етдирмәк, дин, мөвһумат вә хурафат галыларына гаршы мубаризә апармаг, кечмишин рәзил галыларындан хилас олмагдә оғлан вә ғызларә һәр васитә илә көмәк етмәкдән бәһс олунур.

Мүәллиф әсәринин илк сөһбәтини «Атеизм һодир?» сәрләвһәли чүмлә илә башлајыр. О, јазыр ки, атеизмин мејдана кәлмәси, инкишафы тәбиәт вә чәмијјәт ганунлары һаггында елми биликләрин, материалист фәлсәфәнин јаранмасы вә тәшәккүл тапмасы илә, синфи мубаризәнин инкишаф етмәси илә ғырылмаз сурәтдә бағлыдыр...

Елә бир елм саһәси јохдур ки, дин она иснад едә билмәсин. Әкәр XIX әсрин орталарына гәдәр дин вә идеализм бу вә ја дикәр елмләрин зәиф инкишаф етмәсиндән истифадә едәрәк өзүнү мудафиә етмәјә имкан тапырдыса, инди елми атеист дүнјабахышы дини вә идеализми бүтүн билик саһәләриндән сыхышыдыр чыхармышдыр.

Диалектик вә тарихи материализмин динә гаршы барышмаз олмасы онун дүнјаны олдуғу кими баша дүшмәсиндән, фантастик ујдурмалардан узаг олмасындан, даһа сонра исә бу дүнјабахышыны өзүнүн ичтимаи маһијәтиндән ирәли кәлир. Диалектик вә тарихи материализм — ингилабчы фәһлә синфинин, онун марксист-ленинчи партијасынын дүнјабахышыдыр. Ардычыл вә ахыра гәдәр ингилабчы олан пролетариат ичтимаи әсарәтини бүтүн формаларынын тамамилә мәһв едилмәсини тәләб едир. Дин исә руһи, идеоложи әсарәт силаһыдыр. О, истисмарчыларын хәјринә зәһмәткәшләрин шүүруну јуманландырыр, онлары ингилаби мубаризәдән чәкиндирир. Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, дин тәсадүфи јаранмамыш вә XVIII әср маарифчәрвәрләринин дедији кими, бир овуч ғырылдагчынын ујдурмасы дејилдир. Дин инсан чәмијјәтинин кортәбини гүввәләр гаршысында ачыз олдуғу дөврдә, үмуми наданлыг үзүндән ичтимаи шүүрун лабуд мәһсулу кими мејдана кәлмишдир. Сонралар инсан чәмијјәти мүхтәлиф синифләрә бөлүндүкдә дин, истисмарчы синифләрин әлиндә зәһмәткәшләри йтаәтдә сахламаг үчүн идеја силаһы олмушдур.

Марксизм-ленинизм кәстәрмишдир ки, ичтимаи һәјәтда дин һәмнишә мәңфи рол ојнамыш, истисмарчы гурутлушу, онун ганун вә гајдаларыны тохунулмаз, мүтәддәс вә әбәди елан етмәклә чәмијјәтин ирәлијә доғру инкишафына мане олмаға чалымышдыр. Буна көрә дә ингилаби марксизм-

ленинизм нәзәријәси дин әлејһинә мубаризәни зәһмәткешләрин чәмијјәти социалистчәсинә јенидән дәјишдирмәк вә коммунизм гурмаг уғрундакы мубаризәси илә ајрылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Сонра китабчада Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтинин динә мүнәсибәтиндән бәһс едән мүәллиф кәстәрир ки, Коммунист партијасы зәһмәткеш күтләләрин тәһсилини кәтдикчә артырмаг, онларда материалист дүнјабахышы тәрбијә етмәјә, инсанларын шүүрундакы дини галыглары јох етмәк үчүн елми-атеизм тәблиғатыны кенишләндирмәјә һәмишә бөјүк әһәмијјәт вермиш вә вермәкдәдир. Чүнки, һәлә дә буржуа мәфкүрәсинин мүәјјән галыглары, о чүмләдән дини галыглар вә мөвһумат әһалинин бир тисминин, хүсусилә кәнд әһалисинин мүәјјән һиссәсинин зәһниндә галмаг-да давам едир. Буржуа мәфкүрәсинин бу галыглары исә өз-өзүнә өлүб кетмир, буна гаршы сәбирли, ардычыл вә гәти мубаризә апармаг ләзимдир. Бу мубаризә она кәрә тәхирәсальнмаздыр ки, буржуа мәфкүрәсинин галыглары совет адамларынын мүәјјән һиссәсинин коммунизм гуручулуғу ишиндәки фәал јарадычылығына мане олур, онлары әтрафдакы һадисәләрин сиррини өјрәнмәјә, кәләчәјә реалистчәсинә, ачыг көзлә бахмаға гој-мур.

«Кәңчләрин шүүрунда Ислам дини галыгларына гаршы комсомол тәшкилатларынын мубаризәси»ндән бәһс едән мүәллиф јазыр ки, комсомол тәшкилатлары елми-атеизмин вә тәбии елми биликләрин тәблиғ едилмәсинин мүхтәлиф форма вә методларындан кениш истифадә едәрәк бөјүмәкдә олән нәсли кечмишдән мирас галмыш дини-мөвһуматдан вә хурафатдан хиләс етмәјә һәлә олмалыдырлар.

Даһа сонра мүәллиф әсәриндә «Кәңчләр арасында елми-атеизм тәблиғатынын форма вә методлары һағында» мәсәләдән бәһс едир. О, кәстәрир ки, елми-атеизм тәблиғаты мубариз, фәал характер даһијыр, елми, материалист дүнјабахышыны дин тәрәфдарларынын һүчумундан горујур. Атеизм тәблиғатынын мубаризлији динин вә дин хадимләринин үнванына тәһғирамиз чүмләләр дејилмәси илә мүәјјән едилмир. О, диалектик-материалист дүнјабахышынын һәгигәтлијини вә дини көрүшләрин әсәссызлығыны, јаланчылығыны ачыг кәстәрән дәрин тәһлил, инандырычы дәлилләр вә инкар едилмәз сүбутларын мәнтиглији илә өлчүлүр, сәбирлә, инадла инандырмаја вә маарифләндирмәјә әсәсләнир.

Демәли, елми-атеизм тәблиғаты елми олмалыдыр, јәһни тәбиәт вә чәмијјәт һағында биликләрин мәчмусуна әсәсләнән материалист дүнјабахышынын әсәсләрыны дәриндән, инандырычы дәлилләрә ачыг кәстәрмәлидир. Һәм дә һәр кәсин баша дүшә билчәји тәрздә олмалыдыр.

Елми-атеизм тәблиғаты тәчрүбәси кәстәрир ки, гуру, үмуми сөзләрлә апарылан мұһазирә вә сөһбәтләрин тәсири аз олур. Бу нөгтеји-нәзәрдән мүәллимләр һәр бир сөһбәтләрини һәјатла, халгымызын наилијјәтләри илә әләғәндирмәлидирләр.

Мәктәблиләрдә тәбиәт вә чәмијјәтин инкишафы һағында елми аңлајышын формалашмасы вә онларын шүүрунда тәсадүф едилән авамлығы вә дини галыглары гаршы мубаризәдә әдәбијјат, дил, биолокија, физика, кимја вә с. фәнләрин ролу вә әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Һәр бир фәнн мүәллими фәннини тәдрис едәркән јери кәлдикчә мәктәблиләри атеизм руһунда тәрбијә етмәлидир. Бунун үчүн мүәллимләр өзләри дә бу сәһәдә олән биликләрини даһи артырмалыдырлар. Мүәллимләр елм вә техниканын наилијјәтләриндән хәбәрдар олмалы вә сөһбәтләриндә бунлардан устәлыгла истифадә етмәји бачармалыдырлар.

Елми-атеизм тәблиғаты тәчрүбәси кәстәрир ки, гуру, үмуми сөзләрлә апарылан мұһазирә вә сөһбәтләрин тәсири аз олур. Буна кәрә дә мүәллимләр һәр бир сөһбәтләрини һәјатла, халгымызын наилијјәтләри илә әләғәндирмәлидирләр.

Елми-атеизм тәблиғатынын даһа дә тәсири олмасы үчүн бәдин әсәрләрдән дә кениш истифадә етмәлидирләр.

МӘКТӘБ ВӘ БАҒЧАДА КӨЗӘЛЛИК ТӘРБИЈӘСИ

Ушағларын коммунист тәрбијәсиндә естетик тәрбијә мұһүм јер тутур. Естетик тәрбијә гаршысында дуран вәзифә кәңч нәслин бәдин зөвгүнү инкишаф етдирмәкдән, ушағларымыза көзәллијин маһијјәтини ајдынлашдырмагдан вә онлары көзәллијин јарадычылары кими јетишдирмәкдән ибарәтдир.

Естетик тәрбијә шакирдләрә бир чох нәчиб сифәтләрлә јанашы, бәдин бахышлар ашылајыр, онларда көзәллији севмәк һиссини инкишаф етдирир, һәјаты дәриндән дүјамағы өјрәдир, инчәсәнәт әсәрләри һағында дүзкүн тәсәввүр вә рәј јарадыр.

Инчәсәнәтин естетик тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтиндән данышараг К. Маркс јазыр ки, инчәсәнәтин предмети — һәбелә һәр һансы бир дикәр мәһсул, инчәсәнәти баша дүшән вә көзәлликдән зөвг алан чамааты јарадыр (Сијаси-иҗтисади тәһгидә даир, Бақы, 1955, сәһ. 203).

Мәктәбдә шакирдләрә бәдин зөвгүн ашыланмасы һәм синифдә дәрә просесиндә, һәм дә синифдәнхәрич, мәктәбдәнкәнар мәшғәлләрдә олур.

Ушағларын естетик тәрбијәси илк әввал аиләдә башланыр. Лакин ушағларда естетик дүнјабахышынын формалашмасы просеси исә мәктәбдә мүәллимин рәһбәрлији алтында давам етдирилик. О, әмәјә коммунист мүнәсибәти бәсләмәји, јашлылары һөрмәт етмәји, әдәбијјат вә инчәсәнәт һағында фикир јүрүтмәји, рәсм әсәрләрини «охујуб» онларә гијмәт вермәји мәнз бурада — мәктәбдә өјрәнир.

Естетик тәрбијәнин васитәләри мүхтәлифдир. Мәктәбләримиздә, мәктәбдәнкәнар ушағ мүәссисәләримиздә бу васитәләрдән кениш истифадә олуноур. Бу формалардан бири дә ушағ бағчасында әјләнчәләрдир. Әјләнчәләр ушағын һәјатына бир чох марағлы јениликләр даһил едир, онун тәәсүратыны зәңкинләшдирир.

Мәктәбгәдәр јашлы ушағларын севимли әјләнчәләриндән бири кукла театрыдыр. Бу театр ушағларын инкишафында вә тәрбијәсиндә мұһүм јер тутур. Бағча јашында ушағларын зөвгү, марағы формалашмаға башлајыр. Онларда һәјати һадисәләрә мүәјјән мүнәсибәт јараныр. Кукла театры васитәсилә ушағларда јолдашыг мүнәсибәти, чәсарәтлилик, доғручулуг, дүзлүк кими инсана хас олән мүсбәт кејфијјәтләр тәрбијә олуноур. Бағчајашлы ушағлар чох емоционал олдуглары үчүн, кукла театрларындакы бәдин сурәтләр онларә бөјүк һәзз верир. Онларда һәр сурәт һағында бөјүк севинч јарадыр.

Кукла театры өз тамашачыларына мүхтәлиф васитәләрлә (сурәтләрлә, сөзләрлә, мусиги илә) тәсири едир.

Бүтүн бунлар исә сәһнәчи вә пјесләрин мәзмунуну асан, ајдын вә дүзкүн мәнәсмәјә көмәк едир, ушағын бәдин зөвгүнүн инкишафына мүсбәт тәсири бағышлајыр.

Театр васитәсилә ушағларын дүнјабахышлары кенишләнир вә көрдүкләри һадисәләр онларын һәфизәсиндә чанланыр.

Ушаглар алдыглары тәэсүрат һаггында ата-аналарына, мұәллимләрине, јолдашларына данышырлар. Бу исе онларын көрдүкләри һадисәләр һаггындакы мүнәсибәтләрини мұәјјән едир.

Бундан әләвә, кукла театры васитәси илә ушагларын көрдүкләри, онларын јарадычылығыда — рәсмләриндә, кил ишләриндә, хусусән јарадычы ојунларында әкс олунур. Бу да алынған тәэсүратын даһа да мөһкәмләмәсинә сәбәб олур.

Кукла театрынын мұхтәлиф нөвләри вардыр. Лакин ушаг бағчаларында бунларын һәләлик үч нөвүндән — кукла, кәлкә вә столүстү театр нөвләриндән даһа чох истифадә олунур. Бу чәһәтдән мұәллиф Н. Исмајылзадәнин Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин мөктәбәгәдәр методкабинети тәрәфиндән бурахылмыш «Ушаг бағчасында әјләнчәләр» (1963) адлы китабча диггәти чәлб едир.

Бу әсәр ушаг бағчасынын програмына әсәсән јазылмышдыр. Ушаг бағчасынын програмында дејилди ки, кукла, кәлкә вә столүстү театрларын көстәрилмәси бир әјләнчә кими ишин мәзмунуна дахил едилмәлидир.

«Ушаг бағчасында әјләнчәләр» китабчасы үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә «Кукла театры үчүн сәһнәчик вә пјесләр» верилмишдир. Бурада «Дәләһни гонаглығы», «Сәһрли гатыг», «Хоруз вә пишик», «Чәпишләр», «Довшанын ад күнү» кими 17 сәһнәчик вардыр.

Икинчи һиссәдә «Кәлкә театры үчүн әдәби материаллар» башлығы алтында «Ғоғал», «Пишик баласы», «Түлкү вә күпә», «Ики дост», «Ғызыл бујнузлу, шүшә көзлү кечи» нағыллары верилди.

Үчүнчү һиссәдә «Столүстү театры үчүн әдәби материаллар» башлығы алтында «Ајы нечә хәстәләнди», «Кизләнпач ојуну», «Тапмачаны тапан ајы» пјесләри верилди.

Бундан әләвә, китабда мәзмунлу «Кириш» дә верилмишдир.

Һәмин мұәллифин «Мөктәбдә кукла театры» адлы китабчасы да бурахылмышдыр.

Бу китабчаны Азәрбајҗан ССР МН-нин республика бәди тәрбијә методкабинети бурахмышдыр.

«Мөктәбдә кукла театры» китабчасы кичик јашлы мөктәблиләрә мәхсүсдур.

Китабчада «Кукла театрынын ғысача тарихи», «Пјесин сечилмәси», «Куклаларын нөвләри», «Куклаларын һазырланмасы», «Ширма вә декорасија», «Муסיги вә бәзи сәсләрин верилмәси» башлыглары алтында сәһбәт кедир. Бунлардан сонра «Ағча вә Бозча» адлы нағыл нүмунә олараг верилмишдир.

Китабчаја мұәллиф тәрәфиндән мәзмунлу «Кириш» дә јазылмышдыр.

Кукла театрынын ушагларын тәрбијә — хусусилә естетик тәрбијә ишиндә бөјүк рол вә әһәмијәтини нәзәрә алараг мұәллимләр вә тәрбијәчиләр јерләрдә ојун тәшкил едилмәсинә хусуси диггәт јетирмәлидирләр.

Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә мұһүм рол ојнајан васитәләрдән бири дә мөктәбдә драм дәрнәјинин тәшкилидир. Инчәсәнәтин кениш јайылмыш бу формасындан мөктәбләрдә бачарыгла истифадә олунур. Бу сәһәјә һәвәси олан ушаглар һәм театр сәнәтинин сирләри илә таныш олур, һәм дә онлара көзәл әхлаги кејфијәтләр ашыланыр.

Һазырда республикамызын бир чох мөктәбләриндә драм дәрнәкләри мәзмунлу иш апарыр, кениш фәалијјәт көстәрир. Белә ки, ушагларын хәјли һиссәси драм сәнәтинин сирләрини дәриндән өјрәнир, ону севири, бәзиси исе өзүнүн кәләчәк һәјәт јолуну мөһз бу пешәдә көрүр.

Мөктәб өзфәалијјәт драм дәрнәкләринин репертуарында Вәтән, партија,

әмәк, тәрбијә, достлуг, јолдашлыг, вәтәнпәрвәрлик вә с. мөвзулара һәср олунмуш пјесләр мұһүм јер тутур. Лакин бурасыны да гејд етмәлијик ки, мөктәб өзфәалијјәт драм дәрнәкләринин репертуарында һәләлик бир гәдәр бошлуг һиссә олунур. Буну нәзәрә алараг, «Кәччлик» нәһријјәти өзфәалијјәт драм дәрнәкләринә јахындан көмәк мөгәси илә «Бизим театрда» адлы репертуар мәчмуәси чапына башламышдыр. Бу мәчмуәјә мөктәб сәһнәләриндә, пионер дүшәркәләриндә, пионер евләриндә ојнаылмаг үчүн бир-ләрдәли пјесләр дахил едилмишдир. Бу пјесләрин сырасында көркәмли Азәрбајҗан шаири Аббас Сәһһәтин «Бир јетимин хошбәхтлији», Гурбан Мусајевин «Достлуг», Нағы Күнәшлинин «Јени ил» вә с. пјесләрини көстәрмәк олар.

Бурасыны да көстәрмәк лазымдыр ки, мөктәбдә драм дәрнәји тәшкил етмәкдә мөгәсәд тәкчә бу вә ја дикәр бир ушаг пјесини тамашаја һазырламаг дејилдир. Дәрнәкдә көрүлән бүтүн ишләр һәр шејдән әввәл педагожи тәләбләрә чаваб вермәли, мөһгәлә вә мөһгләр драм коллективинин һәр бир үзвүнүн идејача бәркәмәсинә, мәнәви чәһәтдән јүксәлмәсинә хидмәт етмәлидир. Ушагдә көзәллијин мәзмунуну дәрк етмәк габилијјәти ашыланмалыдыр.

Драм дәрнәјиндә иштирак едән шакирдләр тамашаја һазырладыглары әсәрин мөвзусуна усталыгла јанашыр, сурәтләрин дүзкүн гавранылмасына сәј көстәрирләр. Шакирдләр сөзләрин дүзкүн дејилмәсинә, мәнтиги вургуларын јериндә ишләнмәсинә чидди нәзарәт едирләр.

Дикәр чәһәтдән бунлар шакирдләрдә она тапшырылан ишә мөс'улијјәт һисси илә јанашмаг вәрдишини тәрбијә едир.

Нәтичә олараг мөктәбдә драм дәрнәји ушагларын естетик тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр, мөктәблиләрдә көзәл әхлаги кејфијәтләрини ашыланмасына көмәк едир.

«АЗӘРИ ДИЛИНӘ ДАИР ПРАКТИК МӘШҒӘЛӘЛӘР»

Мөктәбин гаршысында дуран әсәс вәзифәләрдән бири шакирдләри һәр-тәрәфли инкишаф етмиш там савадлы вә әдәби дилә мөкәммәл јијәләнмиш олан адамлар кими тәрбијә етмәкдир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәкдә азәри дили фәнини һәләдичи рол ојнајыр. Азәри дилиндән кечилән дәрсләр васитәси илә шакирдләр грамматиканын әсәсләрини мәнимсәмәли, јазылы вә шифаһи нитгә, дүзкүн гираәтә, орфографија вә дурғу ишарәләринә аид мөһкәм вәрдишләр газанмалыдырлар.

Дил үзрә апарылан бүтүн мөшгәләләр, хусусән грамматика дәрсләри шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдә чох мұһүм рола маликдир. Чүнки бу дәрсләрдә дил һадисәләринин өјрәнилмәси, мұәјјән тәһлилләр вә мұғәјисәләр апарылмасы, материалларын үмумиләшдирилмәси, системә салынамасы вә с. шакирдләрин тәфәккүрүнү фәаллашдырыр, онлары дүшүнмәјә, мұһакимә јүрүтмәјә сөвг едир. Олур ки, грамматик анлајыш вә гајдаларын шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәси механики әзбәрләмә јолу илә дејил, практик ишләрин апарылмасы јолу илә өјрәдилмәлидир. Буна көрә дә дәрсдә практик ишләр, грамматик чалышмаларын апарылмасына даһа чох јер верилмәли вә үмуми мөшгәләләр системиндә вахтын чох һиссәси буна сәрф олунмалыдыр.

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти Афат Гурбановун јени бурахылмыш әсәринин мөвзусу мөһз бу мәсәләјә — «Азәри дилинә даир практик мөшгәләләр»ә һәср олунмушдур. Бу әсәр али мөктәбләрин тәдрис планла-

рында мүнүм жерлерден бирини тутан «Мүасир азери әдәби дили» фәннин тәдриси илә әләгәдар олараг бурахылмышдыр. Чүнки али мәктәбләрдә Мүасир азери әдәби дилинин нормалары һаггында елми-нәзери билек верилир. Практик мәшғәләрдә һәммин нәзери билек даһа да дәринләшдирилир вә мөһкәмләндирилир. һәммин әсәрин нәшри дә бу мәгсәди — нәзери билјин дәринләшдирилмәси мәгсәдини изләјир.

Мүәллиф јазыр ки, практик мәшғәләрдә мүнтәзәм олараг чалышмалар апармаг ән фәјдалы васитә вә јоллардан биридир. Чүнки практик мәшғәләрдә дүзкүн тәшкил олунмуш чалышмалар нәзери материалы шүүрлу мәнимсәмәјә, ону дәринләшдирмәјә, еләчә дә тәләбәләрдә мүстәгиллик бачарыгы јаратмаға көмәк едир.

«Азери дилинә даир практик мәшғәләләр» китабчасында верилмиш чалышмаларын бәзиси конкрет һадисәләрин гаршылашдырылмасы, бәзиси мугәјисә едилмәси, бәзиси дә тәсвир олунмасы принципи әсасында гурулмушдур. Вәсаитдә чалышмалар сыраланаркән методиканын асандан-чәтинә принципинә әмәл едилмишдир.

Мәчмуәдәки чалышмалар өз характеринә көрә ики чүрдүр: а) чалышдырычы — өјрәдичи, б) јохлајычы. Јохлајычы чалышмалар мөвзуларын, јахуд бәһсләрин сонунда верилмишдир. Бәзи чалышмаларын ичрасына истигамәт вермәк үчүн чалышманын јанындача нүмунәләр көстәрилмишдир.

Белә бир вәсаитдән орта мәктәбин дил вә әдәбијат мұәллимләринин дә истифадә етмәсини хејирли һесаб едирик.

«ИКИКОМПЛЕКТЛИ МӘКТӘБДӘ ТӘЛИМ ИШЛӘРИНИН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ»

Бу адда китабчаны Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрие-методика шөбәси бурахмышдыр.

Китабчада азкомплектли мәктәбдә тәдрисин планлашдырылмасындан бәһс олунур. Бундан әләвә, ики синифлә тәлимин бәзи мәсәләләри, о чүмләдән синифләрин комплектләшдирилмәси, дәрс чәдвәлинин тәртиби әсәсләри в програм материалларынын планлашдырылмасы хүсусијјәтләри ишыгландырылмышдыр. һәр үч мәсәләјә һәср олунмуш материалларда мұәллимләрин күндәлик ишиндә лазым олан практик чәһәтә үстүнлүк верилмишдир. Мүәллиф һәр бир мәсәлә үзрә азкомплектли мәктәб тәчрүбәсиндә бурахылан тилик нөгсанлары ашкара чыхармыш, бу нөгсанларын сәбәбләрини вә ислаһы јолларыны шәрһ етмиш вә јери кәлдикчә ајры-ајры нүмунәләрлә өз фикрини ајдынлашдырмаға чалышмышдыр. Бу нүмунәләр ики-комплектли мәктәбләрдә дәрс апаран мұәллимләр үчүн конкрет јардым ролуну ојнамагла, ејни заманда ики синифлә иш шәраитиндә синифләри мұәллимләр арасында нечә бөлмәк, дәрс чәдвәлини нечә тәртиб етмәк, програм материалыны нечә тәнзим етмәк, дәрс планларыны нечә тәртиб етмәк һаггында нәзери вә практик мәлүматла да ислаһландырыр.

Китабчанын мұәллифи М. Исмихановдур.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мұавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Тех. редактор: Т. Маһмудов.

Чапа имзаланмыш 24/IX-1968-чи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,5 кағыз вәрәги. 6,51 чап вәрәги. ФГ 18040. Сифариш 3579. Тираж 7560

Бақы, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.

732

25 гоп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1968